

FACTSHEET

FEITELIJKE GEGEVENS OVER DE
LEVENSLANGE GEVANGENISSTRAF

FORUM LEVENSLANG

Factsheet
Feitelijke gegevens over de levenslange gevangenisstraf
Stand van zaken juli 2011

Colofon

Factsheet

Feitelijke gegevens over de levenslange gevangenisstraf

Uitgave

Stichting Forum Levenslang

www.forumlevenslang.nl

Tekst en samenstelling

Mr. W.F. van Hattum,

tenzij anders aangegeven

Redactie

J.H. ten Brinke

D.J.G.J. Cornelissen

Druk

2e gew. en herz. druk

ISBN

978-90-815645-02

VOORWOORD

In 2008 is door een aantal juristen, medici, gedragswetenschappers en pastoraal werkers, allen betrokken bij de strafrechtstoepassing in Nederland, het Forum Levenslang opgericht. Het Forum zet zich in voor een meer humane tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Het gaat daarbij zowel om het voorkomen van detentieschade als het bieden van een perspectief op invrijheidstelling.

De aanleiding voor de oprichting van dit Forum is de forse stijging van het aantal opleggingen van levenslange gevangenisstraf én de wijziging van het beleid rond de tenuitvoerlegging. Door die wijziging veranderde de levenslange straf van een straf die kon eindigen met een voorwaardelijke invrijheidstelling indien dat uit oogpunt van veiligheid mogelijk was, in een straf die – in de ogen van de huidige bewindslieden – in beginsel daadwerkelijk levenslang zou moeten duren. Zo was het onder het ‘oude’ beleid de gewoonte om na vijftien, later zelfs na tien jaar, de noodzaak tot voortzetting van de straf ambtshalve te heroverwegen en een detentiepad uit te stippelen waarvan voorbereiding op eventuele terugkeer in de samenleving onderdeel uitmaakte. Op dit moment verblijven de langst gestraften al ruim 20 jaar in detentie zonder dat hun een vergelijkbaar uitzicht wordt geboden. In deze factsheet wordt de huidige situatie het ‘nieuwe’ gratiebeleid genoemd.

De nieuwe koers roept vele vragen op, vragen van feitelijke, juridische, medische en levensbeschouwelijke aard. Het Forum Levenslang probeert op die vragen antwoord te geven. In deze bundel hebben wij een aantal feitelijke gegevens opgenomen, om de problematiek rond de levenslange straf onder de aandacht te brengen. In 24 ‘facts’ en een zestiental bijlagen willen wij een beeld geven van de straf, de straftenuitvoerlegging, het ‘oude’ en het ‘nieuwe’ gratiebeleid, en van de positie van Nederland ten opzichte van andere Europese landen. Een aantal van deze gegevens zijn in bijlagen voorzien van nadere toelichting en bronnen. Ook hebben wij als bijlage een bijdrage toegevoegd vanuit de medische invalshoek en één waarin aandacht wordt besteed aan de positie van nabestaanden en slachtoffers. Voorts vindt u een lijst met literatuur, de deelnemerslijst van het Forum, de verklaring die wij aan de pers stuurden en een samenvatting van de argumenten van het Forum voor zijn stellingname dat er een vorm van toetsing met uitzicht op invrijheidstelling moet komen.

De factsheet is inmiddels toe aan de tweede druk. Ten opzichte van de eerste druk is zij op een aantal punten geactualiseerd en is de bijlage ‘Enkele overwegingen van rechters om geen levenslange gevangenisstraf op te leggen’ toegevoegd. Mocht u op- of aanmerkingen hebben op de teksten in deze factsheet of mocht u ons op onvolledigheid willen wijzen, dan verzoeken wij u via de website (www.forumlevenslang.nl) het contactformulier in te vullen.

U kunt het werk van de Stichting Forum Levenslang steunen door overmaking van een gift op rekeningnummer 29.02.04.283 Friesland Bank, Oosterbeek. De Stichting is een Algemeen Nut Beogende Instelling.

Groningen, juli 2011

INHOUDSOPGAVE

Feitelijke gegevens levenslange gevangenisstraf in 24 facts	1
Bijlage 1 Aantallen opgelegde levenslange straffen en gratiebeslissingen 1889 tot 1986 (‘oud’ gratiebeleid)	15
Bijlage 2 Aantallen onherroepelijke veroordelingen tot levenslange straf 1 januari 1970 tot 1 juli 2011	21
Bijlage 3 Gratiebeleid anno 1 juli 2011	23
Bijlage 4 De brief van de bewindslieden van 16 oktober 2009	27
Bijlage 5 De bewindslieden en de levenslange gevangenisstraf; citaten vanaf de invoering tot heden	33
Bijlage 6 Enkele overwegingen van rechters om geen levenslange gevangenisstraf op te leggen	39
Bijlage 7 Landenoverzicht	43
Bijlage 8 De positie van levenslanggestraften in Duitsland: paragraaf 57a en 57b	47
Bijlage 9 Het Forum Levenslang en de nabestaanden van slachtoffers van zeer ernstige delicten	53
Bijlage 10 ‘Een levenslange straf overleef je niet.’	57
Bijlage 11 Standpunten van politieke partijen	59
Bijlage 12 Bibliografie levenslange gevangenisstraf	63

Bijlage 13	69
Resolution (76) 2: <i>On the treatment of longterm prisoners</i> , 17 February 1976	
Bijlage 14	71
Deelnemers Forum Levenslang	
Bijlage 15	77
Korte toelichting op het Forum Levenslang ten behoeve van de pers	
Bijlage 16	81
Beknopte samenvatting argumenten van het Forum Levenslang voor een vorm van tussentijdse toetsing met uitzicht op invrijheidstelling	

FEITELIJKE GEGEVENS LEVENSLANGE GEVANGENISSTRAF IN 24 FACTS

1. De levenslange gevangenisstraf in het Wetboek van Strafrecht

Op een aantal zeer ernstige delicten stelt het Wetboek van Strafrecht (Sr) sinds 1870 ‘tijdelijke gevangenisstraf of levenslang’ (art. 10 Sr). De keuze is aan de rechter. Als maximum van de tijdelijke gevangenisstraf gold vanaf 1870 de termijn van 20 jaar. De invulling van ‘levenslang’ werd aan de praktijk overgelaten.

Per 1 februari 2006 is het maximum van de tijdelijke gevangenisstraf verhoogd naar 30 jaar. Doel van de wetwijziging was het ‘gat’ tussen tijdelijke en levenslange gevangenisstraf te verkleinen (Wet Herijking strafmaxima; ingevoerd bij Wet van 22 december 2005, Stb. 2006, 11 en Stb. 2006, 23, Kamerstukken 28484). Aan het begrip ‘levenslang’ werd bij de behandeling van dit wetsvoorstel door de toenmalige minister van Justitie Donner een meer letterlijke betekenis toegekend, met de woorden: ‘(...) levenslang. Dat is gewoon voor de rest van het leven.’ (*Kamerstukken II 2003/04, 28484, nr. 34, p. 30-31*). Zie fact 15 voor de opvattingen van de huidige bewindslieden.

2. Levenslange gevangenisstraf in absolute en niet-absolute vorm

In rechtspraak en literatuur wordt onderscheid gemaakt tussen levenslange gevangenisstraf in absolute en niet-absolute vorm. Bij levenslange straf in absolute vorm is gratie de enige mogelijkheid tot verkorting van de straf en wordt dit prerogatief slechts bij hoge uitzondering gebruikt. Niet-absolute vormen van levenslange straf kennen de mogelijkheid tot verkorting van de straf door voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) of ‘parole’, maar ook bijvoorbeeld door ‘beleidsgratie’. Indien de straf niet ‘verkortbaar’ (‘incompressible’ c.q. ‘irreducible’) is, kan dit volgens de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) strijd opleveren met artikel 3 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM). Dit artikel waarborgt het verbod op vernederende of inhumane behandeling. Volgens advocaat-generaal Knigge volgt uit die rechtspraak ‘dat een levenslange gevangenisstraf met een absoluut karakter (met een whole life term) als ‘irreducible’ moet worden aangemerkt’ (conclusie voor HR 16 juni 2009, *LJN BF3741*, onder 7.4.4; zie fact 18 voor meer informatie over deze uitspraak). Over de ‘niet-verkortbare’ levenslange gevangenisstraf (‘life without parole’) in de Verenigde Staten voor ‘juvenile offenders’, zie de uitspraak van het US Supreme Court inzake *Graham/Florida*, 17 mei 2010 (over de oplegging van levenslange gevangenisstraf aan jeugdigen, zie fact 3).

3. Jeugdigen

Aan kinderen die nog geen 18 jaar zijn tijdens het begaan van het delict mag volgens artikel 37 Internationaal Verdrag tot bescherming van de Rechten van het Kind (IVRK) de levenslange vrijheidsstraf in haar absolute vorm niet worden opgelegd. In Nederland is oplegging van een levenslange gevangenisstraf aan kinderen onder de 18 jaar geheel uitgesloten (artikel 77b Sr).

4. De misdrijven die met levenslange gevangenisstraf worden bedreigd

Behalve moord en doodslag gepleegd onder verzwarende omstandigheden (gekwalficeerde doodslag) worden nog ongeveer dertig andere delicten uit het Wetboek van Strafrecht (Sr) bedreigd met levenslange of tijdelijke gevangenisstraf van maximaal 30 jaar. Dat zijn bijvoorbeeld misdrijven tegen de veiligheid van de staat (art. 92 Sr e.v.) en tegen de koninklijke waardigheid (art. 108 Sr e.v.), een aantal misdrijven tegen de algemene veiligheid van personen, zoals ‘het doen verongelukken van een (lucht)vaartuig’ (art. 168 Sr) en een aantal misdrijven met terroristisch oogmerk, zoals ‘gijzeling met terroristisch oogmerk’ (art. 282b Sr). Buiten het Wetboek van Strafrecht kan de levenslange gevangenisstraf nog voor andere misdrijven worden opgelegd, te denken valt aan een aantal misdrijven genoemd in de Wet internationale misdrijven van 2003.

5. Delicten waarvoor levenslange gevangenisstraf tot nog toe werd opgelegd

Tot op heden is levenslange gevangenisstraf alleen opgelegd wegens:

- (medeplegen van) enkelvoudige en meervoudige moord (art. 289 Sr);
- (medeplegen van) enkelvoudige en meervoudige gekwalficeerde doodslag (art. 288 Sr);
- opzettelijke een ontploffing teweegbrengen, indien daarvan levensgevaar voor een ander te duchten is en het feit iemands dood ten gevolge heeft (art. 157 lid 3 Sr);
- moord met terroristisch oogmerk (art. 289 Sr jo. 83, lid 1 onder e Sr, slechts eenmaal: Mohammed B.).

NB. Het betreft hier veroordelingen wegens commune delicten (delicten uit het Wetboek van Strafrecht); deze veroordeelden worden wel aangeduid met de term ‘commune’ delinquenten, dit in tegenstelling tot degenen die werden berecht wegens delicten gepleegd tijdens de Tweede Wereldoorlog welke strafbaar zijn gesteld in het Besluit Buitengewoon Strafrecht van 1943, de zogenaamde niet-commune delinquenten, ook wel ‘politieke delinquenten’ of ‘oorlogsmisdadigers’ genoemd. Deze laatsten blijven in deze factsheet buiten beschouwing.

6. Moord in verhouding tot doodslag

Op ‘eenvoudige doodslag’ (art. 287 Sr) – in tegenstelling tot gekwalficeerde doodslag (art. 288 Sr) – stelt de wet maximaal 15 jaar gevangenisstraf; bij meerdaadse samenloop is het maximum 20 jaar. Een levenslange straf kan in deze gevallen dus niet worden opgelegd.

Moord onderscheidt zich juridisch van doodslag door de aanwezigheid van ‘voorbedachte raad’. Dit onderscheidende criterium werd door de wetgever nader uitgelegd als ‘kalm beraad en rustig overleg’. Kalm beraad en rustig overleg behoeven echter niet vast te komen staan. De Hoge Raad acht voor het aannemen van ‘voorbedachte raad’ voldoende ‘dat verdachte tijd had zich te beraden op het te nemen of het genomen besluit, zodat de gelegenheid heeft bestaan dat hij over de betekenis en de gevolgen van zijn voorgenomen daad heeft nagedacht en zich daarvan rekenschap heeft gegeven’ (HR 27 juni 2000, *Nederlandse Jurisprudentie* 2000, 605).

Het tijdsverloop dat nodig is om zich rekenschap te kunnen geven, hoeft niet lang te zijn; enkele seconden kunnen volstaan. In de literatuur is hierover opgemerkt: ‘Bij deze hedendaagse, vrij marginale invulling is de rechtsgrond voor de wettelijke strafverzwaring niet evident’ (J. de

Hullu, *Materieel strafrecht: over algemene leerstukken van strafrechterlijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*, Deventer: Kluwer 2006, p. 242).

7. Aantallen opleggingen (zie ook bijlage 1 en bijlage 2)

Onherroepelijke veroordelingen tot levenslange gevangenisstraf:

1870 - 1945: ca. 51 x
1945 - 1950: 6x
1950 - 1960: 7x
1960 - 1970: 2x
1970 - 1980: -
1980 - 1990: 3x
1990 - 2000: 7x
2000 - 2011: 22x (+ 2 die per 1 juli 2011 nog niet definitief waren)

Het betreft straffen die zijn opgelegd aan gewone delinquenten. De 159 levenslange straffen opgelegd aan oorlogsmisdadigers wegens delicten begaan in de Tweede Wereldoorlog zijn niet meegeteld.

Literatuur over de politieke delinquenten en de executie van hun straf:

- A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*, Assen: Van Gorcum 1978.
- H. Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989*, diss. Amsterdam: Balans 2005.

8. Aantal en leeftijden levenslanggestraften en hun leeftijd bij veroordeling

Het aantal levenslanggestraften in Nederlandse penitentiaire inrichtingen per 1 juli 2011 is 33. De gemiddelde leeftijd bij oplegging van de straf is ca. 38 jaar (gemeten op 1 juli 2011).

- de jongste veroordeelde was bij oplegging 23 jaar;
- de oudste veroordeelde was bij oplegging 61 jaar;
- zeven van hen waren bij oplegging onder de 30 jaar.

NB. Levenslange straffen overgenomen van andere landen in het kader van de procedure tot overname van executie van de straf (Wet overdracht tenuitvoerlegging strafvonnissen) zijn niet meegeteld. Gegevens hierover ontbreken; het zijn er mogelijk één of twee.

9. Historie levenslange gevangenisstraf

Tot 1870 kende Nederland als zwaarste straf de doodstraf; de levenslange gevangenisstraf was uitgesloten. Op de tenuitvoerlegging van de doodstraf rustte sinds 1860 een moratorium. Om het hiaat dat toen ontstond te vullen, werd de levenslange straf geïntroduceerd. In het debat tussen parlement en minister van Justitie Van Lilaar in 1869 werden de volgende bezwaren tegen de levenslange straf ingebracht:

- De werkelijk volgehouden straf is te zwaar, zwaarder dan de doodstraf.
- De straf past niet in het concept 'zedelijke verbetering'.
- De straf is onrechtvaardig, omdat de duur afhangt van de leeftijd van de veroordeelde.
- De straf kan het gedrag van de veroordeelde niet gunstig beïnvloeden.
- Omdat er 'niets meer te verliezen is', heeft straf(dreiging) geen gunstig effect meer op het gedrag.

De minister van Justitie achtte invoering van de levenslange straf aanvaardbaar, mits de mogelijkheid van gratie als instrument tot verkorting van de straf bleef bestaan. Een absolute opvatting over de tenuitvoerlegging wees hij af. In 1881 werd de discussie omtrent de levenslange straf herhaald. Minister van Justitie Modderman besloot de straf te handhaven 'met bloedend hart', want 'in beginsel deugt zij niet'.

Literatuur:

- W.F. van Hattum, 'Het probleem van de levenslange gevangenisstraf', in: *Most probably the best professor of forensic psychiatry, Liber Amicorum prof. dr. Dick Raes* (red. J. Harte, T. Verhagen en M. Zomer), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, p. 311-329.
- C. Hol en J. ten Voorde, 'Levenslange executie in Nederlands, aanvaardbare executie?', *Ars Aequi* 2001, nr. 50, p. 639-641.
- J.M. ten Voorde, 'Het ontstaan en de ontwikkeling van de levenslange gevangenisstraf in Nederland', *Sancties* 2003, p. 270-283.

10. Gratie als instrument tot verkorting van de straf

Gratie is steeds de enige mogelijkheid tot verkorting van de levenslange gevangenisstraf geweest. Regelmatig is aangedrongen op aanvullende regelgeving, in het bijzonder een regeling tot voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) voor levenslanggestraften, o.a. door:

- het Centraal College voor de Reclassering, dat in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw de minister adviseerde, evenals destijds door de directeur en het College van Regenten van de gevangenis te Leeuwarden;
- de commissie Pompe, 1951, die een VI-regeling voorstelde naar Belgisch model;
- minister Samkalden, 1957, die een ruimere gratiegrond introduceerde, zie fact 14;
- minister Polak, 1969, die de fractievoorzitters van de Tweede Kamer polste over een VI-regeling. (Op dat moment beheersten de 'Drie van Breda' het debat en bevond zich slechts één commune levenslanggestrafte in detentie).

Literatuur:

- F.W. Bleichrodt, *Een leven lang. De levenslange gevangenisstraf en de longstay in het kader van de terbeschikkingstelling in onderlinge samenhang bezien*, (Oratie RUG), Deventer: Kluwer 2006.
- H.K. Elzinga & W.F. van Hattum, 'Het wetsontwerp voorwaardelijke invrijheidstelling en de levenslange gevangenisstraf', *Nederlands Juristenblad* 2006, afl. 24, p. 1302-1307.
- G.P. Hamer & T. de Bont, 'Levenslang getoetst', *Nederlands Juristenblad* 2005, afl. 43, p. 2254-2259.
- W.F. van Hattum, 'Het irrationele van de levenslange straf. De levenslange gevangenisstraf in Nederland in het licht van de rechtspraak van het EHRM en andere Europese ontwikkelingen', in: *Systeem in ontwikkeling, Liber Amicorum G. Knigge* (red. A. Hartevelde, D.H. de Jong en E.F. Stamhuis), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005, p. 231-259.
- O.E. Schravendijk, 'Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf', *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 1957, jrg. 8, p. 194-200. Schravendijk was hoofd van de afdeling gratie van de Hoofdafdeling Publiekrecht van het Ministerie van Justitie.

11. De civiele procedure

Het is mogelijk langs civiele weg een gebod tot invrijheidstelling aan de civiele rechter te vragen. Tot nog toe is geen levenslanggestrafte in vrijheid gesteld door de civiele rechter. De minister noemde het in 2004 een 'theoretische' mogelijkheid (*Aanhangsel Handelingen II*, 2003/04 nr. 1972, p. 4170).

Een zaak waarin geprobeerd is langs deze weg invrijheidstelling te bereiken, betreft de wegens oorlogsmisdrijven ter dood veroordeelde Duitser Kotälla. Zijn straf werd bij wege van gratie gewijzigd in levenslang (HR 11 februari 1977, *Nederlandse Jurisprudentie* 1977, 255). Zijn klacht wegens schending van artikel 3 en/of 5 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) werd door de Commissie niet-ontvankelijk verklaard (Application 7994/77).

De Hoge Raad is van oordeel dat de veroordeelde het oordeel van de burgerlijke rechter kan invoeren omtrent de rechtmatigheid van de (verdere) tenuitvoerlegging van de straf. Deze mogelijkheid geldt zowel in het kader van de voorziening als bedoeld in artikel 5 lid 4 als in het kader van artikel 3 EVRM (HR 16 juni 2009, *LJN* BF3741, rechtsoverweging 2.10; zie over dit arrest ook fact 8).

Literatuur over de rol van de civiele rechter in de gratieprocedure:

- J.M. Reijntjes, noot onder EHRM 31 oktober 2009, *Nederlandse Jurisprudentie* 2010, 166 met verwijzing naar Hof Den Haag 19 december 2002, *Nederlandse Jurisprudentie* 2003, 131.

12. Tenuitvoerlegging en resocialisatiebeginsel

De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf geschiedt zoals die van gewone gevangenisstraf. Deze tenuitvoerlegging dient gericht te zijn op voorbereiding van de terugkeer van de gedetineerde in de vrije maatschappij. Artikel 26 Beginselenwet Gevangeniswezen (1951) formuleerde dit resocialisatiebeginsel voor het eerst expliciet. Het uitgangspunt is gehandhaafd in de Penitentiaire Beginselenwet 1999 (PBW):

'Met handhaving van het karakter van de vrijheidsstraf of vrijheidsbenemende maatregel wordt de tenuitvoerlegging hiervan zo veel mogelijk dienstbaar gemaakt aan de voorbereiding van de terugkeer van de betrokkene in de maatschappij' (artikel 2 lid 2 PBW).

Voor levenslanggestraften kent de PBW geen bijzondere regelingen. Het resocialisatiebeginsel wordt door de Dienst Justitiële Inrichtingen aldus verwoord: 'Vanaf het moment dat een gedetineerde zijn straf moet uitzitten, start ook de voorbereiding op zijn terugkeer in de maatschappij' (Dienst Justitiële Inrichtingen, Jaarbericht 2008, *Stap in de goede richting*, p. 4).

13. Gratiebeleid tot 1986 (zie bijlage 1)

Uit bestudering van oude gratiedossiers en uit een overzicht uit 1963 van het hoofd van de afdeling gratie van het Ministerie van Justitie blijkt onder meer het volgende:

- Niet één levenslange straf werd tot het einde toe 'uitgeboet'.
- Gratie werd onder meer gehanteerd 'ter voorkoming van de verstoring van reclasserings-

kansen’.

- De levenslange straf werd omgezet in een tijdelijke straf van gemiddeld 23 jaar.
- De omzetting vond plaats na gemiddeld 15 tot 17 jaar.
- Daadwerkelijke detentieduur (na aftrek voorwaardelijke invrijheidstelling) was ca. 17 jaar.
- Enkele veroordeelden overleden voordat de mogelijkheid van gratie kon worden onderzocht of uitgevoerd.
- Slechts één veroordeelde werd tot zijn dood in detentie gehouden, vanwege krankzinnigheid.
- Verblijf in een behandelkliniek om de terugkeer naar de maatschappij soepel te kunnen laten verlopen, was gebruikelijk.

Deze gegevens laten zien dat de levenslange gevangenisstraf geen absoluut karakter had.

Literatuur:

- W.F. van Hattum, ‘In de daad een mens. De gratieprocedure levenslanggestraften: departementaal beleid en magistratisch toezicht, vroeger en nu’, *Delikt en Delinkwent* 2009, afl. 4, nr. 24, p. 325-352.
- O.E. Schravendijk, Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf, *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 1957, jrg. 8, p. 194-200.

14. Gratiewet 1987

Tot 1 januari 1988 werd gratie geregeld in de Gratieregeling 1976. Voor (levens)langgestraften gold vanaf 1957 de zogenaamde ‘Samkaldenregeling’. Minister Samkalden formuleerde toen de grond voor gratie aan (levens)langgestraften als ‘voorkoming van de verstoring van reclasseringskansen’ (*Handelingen II* 1956/57, 4500 (Justitiebegroting), p. 2307-2308). De Samkaldenregeling werd in 1978 opgenomen in de circulaire Volgprocedure langgestraften. In 1988 trad de Gratiewet 1987 in werking. Ingevolge artikel 2 Gratiewet kan gratie worden verleend:

- ‘op grond van een omstandigheid, waarmede de rechter op het tijdstip van zijn beslissing geen of onvoldoende rekening heeft gehouden of kunnen houden en die, ware zij op dat tijdstip wel of voldoende bekend geweest, hem aanleiding zou hebben gegeven tot het opleggen van een andere straf of maatregel, of tot het afzien daarvan; dan wel*
- indien aannemelijk is geworden dat met de tenuitvoerlegging van de rechterlijke beslissing of de voortzetting daarvan geen met de strafrechtstoepassing na te streven doel in redelijkheid wordt gediend.’*

De tweede gratiegrond, onder b, ook wel de doelmatigheidsgrond genoemd, wijst erop dat het tot dan toe gevoerde beleid zal worden voortgezet. Uit de Memorie van Toelichting bij deze grond:

- Deze grond wordt voorgesteld ‘met het oog op de voortzetting van het beleid zoals geformuleerd in de Volgprocedure langgestraften.’
- ‘Met name bij langere vrijheidsstraffen kan zich een situatie ontwikkelen waarin met de verdere tenuitvoerlegging van de straf geen enkel in ons strafrecht erkend doel in redelijkheid meer wordt gediend, zodat verkorting van de straf door middel van gratie verantwoord wordt geacht.’ Deze passage is aangehaald door de Hoge Raad in zijn arrest van 16 juni 2009 (zie fact 18).

15. Kentering van het ‘oude’ beleid (bijlage 3)

In 1975 vatte de staatssecretaris van Justitie het Nederlandse gratiebeleid voor levenslanggestraften als volgt samen:

‘In het Nederlandse strafstelsel wordt een levenslange gevangenisstraf, opgelegd aan commune delinquenten, in het algemeen niet tot het einde toe ten uitvoer gelegd. Naar onze opvatting behoort een dergelijke tot vrijheidsstraf veroordeelde uitzicht te houden op terugkeer in de samenleving, zo dit mogelijk is.’

De passage staat in de brief van 13 februari 1975 die ter gelegenheid van de voorwaardelijke vrijlating van ‘dokter O.’ aan ‘alle media’ is verzonden.¹ In 1986 vond vanuit deze zelfde gedachte de voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) plaats van Hans van Z.

Sinds 1986 zijn er geen beleidsregels uitgevaardigd die erop duiden dat het ‘oude’ gratiebeleid is gewijzigd. Ook de gronden voor gratie in de Gratiwet en de regels voor de bejegening van gedetineerden, waaronder het resocialisatiebeginsel in de Penitentiaire Beginselenwet, werden niet veranderd. Wel werd in 2000 de Volgprocedure ingetrokken, dit als gevolg van de inwerkingtreding van de Penitentiaire Beginselenwet in 1999. Deze intrekking beoogde geen inhoudelijke maar slechts een organisatorische verandering met betrekking tot de bejegening van langgestrafte gedetineerden (zie hierover: L. van de Sande, ‘De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf, een paradoxale taak’, *Sancties* 2007, afl. 1, p. 6-31).

In een recente bijdrage aan de discussie over de duur van de levenslange gevangenisstraf heeft minister van Justitie Hirsch Ballin zich op het standpunt gesteld dat naar zijn oordeel aan de door hem en de staatssecretaris ingenomen standpunten ‘ten onrechte de conclusie is verbonden dat sprake zou zijn van een fundamentele breuk met het in het verleden gevoerde beleid’ (E.M.H. Hirsch Ballin, ‘Van twee kanten. De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. De duur van de levenslange gevangenisstraf’, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 2010, nr. 2, p. 80).

De praktijk van de tenuitvoerlegging (zie de voorbeelden in bijlage 3) en de hierna opgenomen uitspraken van bewindslieden duiden echter op het verlaten van het ‘oude’ beleid:

Minister van Justitie Donner in 2004:

- In antwoord op Kamervragen op 20 juli 2004: ‘(...) de Nederlandse rechter kan geen minimumduur bepalen voor levenslang; *de levenslange gevangenisstraf duurt immers levenslang* (curs. wvh).’ (*Aanhangsel Handelingen II* 2003/04, nr. 1972). Zie fact 1.
- Op 1 juni 2004 bij de behandeling van het wetsvoorstel verhoging strafmaxima: ‘Daarom is er een onderscheid gemaakt tussen 20 jaar en levenslang. *Dat is gewoon voor de rest van het leven* (curs. wvh).’ (*Kamerstukken II* 2003/04, 28484, nr. 34, p. 30-31).

Staatssecretaris van Justitie Albayrak in 2008:

- ‘Levenslang is in beginsel levenslang. Soms is een misdrijf zo ernstig en is het risico dat iemand gevaarlijk blijft zo groot, dat uitsluiting uit de maatschappij noodzakelijk is. Of dat een tijdelijke gevangenisstraf wordt of levenslang, die keuze is aan de rechter. Zeker nu de

¹ Een doorslag van deze brief ligt in het gratiedossier Hans van Z.

rechter tegenwoordig gevangenisstraf tot 30 jaar kan opleggen, kunnen we veronderstellen dat hij een zeer weloverwogen beslissing neemt als zijn vonnis levenslang luidt.’ (Congres Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming ‘De jaren tellen’, 6 maart 2008).

- ‘Ik zie geen dringende noodzaak om de levenslange gevangenisstraf tussentijds te toetsen, bijvoorbeeld na vijftien jaar. Wel ga ik kijken of de huidige gratieprocedure bij levenslanggestraften voldoet en of bijvoorbeeld een advies van de inrichting waar zo iemand verblijft, aanvullende informatie kan opleveren’. (Congres Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming ‘De jaren tellen’, 6 maart 2008).
- ‘Bij de modernisering van het gevangeniswezen waar we nu mee bezig zijn, besteden we ook aandacht aan de levenslanggestraften en met name aan hun verblijf in gevangenissen. *Dat verblijf is uiteraard niet gericht op terugkeer in de samenleving* (curs. wvh).’ (Congres Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming ‘De jaren tellen’, 6 maart 2008).

Minister van Justitie Hirsch Ballin en staatssecretaris van Justitie Albayrak, brief d.d. 16 oktober 2009 (zie bijlage 4):

- ‘Omdat van terugkeer in de samenleving in principe geen sprake is, komen levenslanggestraften niet in aanmerking voor interventies die zijn gericht op het voorbereiden van een succesvolle terugkeer in de samenleving. Dit betekent dat voor de groep levenslanggestraften een andere benadering moet gelden, vooral gelet op de veranderingen in het gevangeniswezen in het kader van het programma Modernisering Gevangeniswezen (MGW).’ (Brief, onder punt 2.2).
- ‘Of een tijdelijke straf of een levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd, is een keuze van de rechter. Het betreft hier een weloverwogen keuze van de rechter tussen een tijdelijke gevangenisstraf van maximaal dertig jaar en een levenslange gevangenisstraf. Met het in 2005 verhogen van het maximum van de tijdelijke gevangenisstraf van twintig naar dertig jaar is het verschil met levenslang minder groot geworden. *Dit maakt dat de rechter meer dan voorheen een weloverwogen keuze maakt voor een levenslange gevangenisstraf* (curs. wvh).’ (Brief, onder punt 4).

NB. 1 De gecursiveerde opmerking in het laatste citaat was op dat moment slechts van toepassing op één van de destijds 28 definitief veroordeelden, omdat de andere 27 nog onder vigeur van de oude wetgeving waren berecht. De oude wetgeving was immers van toepassing op alle delicten gepleegd vóór 1 februari 2006 en derhalve werden deze delicten met een tijdelijke straf van 20 jaar bedreigd en had de rechter de keuze om een straf van 30 jaar op te leggen niet (zie fact 1).

NB. 2 Het aantal veroordelingen onder het ‘oude’ beleid is niet exact vast te stellen aangezien het moment waarop dit beleid van karakter is veranderd ook niet precies is aan te geven. Gelet op bovenstaande citaten hing de verandering echter mogelijk samen met de behandeling van het wetsvoorstel ‘Herijking strafmaxima’, waarbij de maximale tijdelijke straf werd verhoogd naar 30 jaar. De koerswijziging vond dus waarschijnlijk plaats tussen 2002 (indiening wetsvoorstel) en 2005 (aanneming wetsvoorstel).

16. Gratieverlening sinds 1986 (zie ook bijlage 3)

Tot 1986 is – op een enkele uitzondering na – aan alle levenslanggestraften gratie verleend. Dit gebeurde steeds in het kader van de in bijlage 1 beschreven ‘beleidsgratie’. Daardoor werd het mogelijk voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) te verlenen.

Sinds 1986 is slechts eenmaal gratie verleend (juni 2009). De gegratieerde was een van oorsprong Turkse man die in Duitsland tot levenslange gevangenisstraf was veroordeeld. Zijn straf was door Nederland overgenomen en door de Nederlandse strafrechter – in een zogenaamde ‘exequaturprocedure’ – omgezet in een levenslange straf naar Nederlands recht. Na 18 jaar had in zijn zaak moeten worden beoordeeld of hij vanwege de Duitse regelgeving recht had op invrijheidstelling. Dat moment was nog niet aangebroken. De aanleiding voor gratieverlening na 17 jaar detentie was het naderend overlijden van betrokkene. De minister wees gratieverlening aanvankelijk af en beriep zich daarbij op beleidsregels inzake terminale ziekte. Deze regels komen erop neer dat invrijheidstelling pas kan plaatsvinden als ‘de allerlaatste fase’ is bereikt. Daarbij moest volgens de minister gedacht worden aan *één à twee weken* (curs. wvh). Betrokkene is inderdaad kort na zijn invrijheidstelling overleden (voor meer informatie, zie bijlage 3).

17. De opinie van beroepsmatig met de strafrechtspleging verbonden personen en organisaties

Het Centraal College voor de Reclassering, de Regenten en de Directeur van de gevangenis Leeuwarden

Zij pleitten in de jaren dertig van de vorige eeuw voor de invoering van een wettelijke regeling van de voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) van levenslanggestraften met het oog op een grotere gelijkheid van de gestraften en vanwege het effect van de straf op de psychische en lichamelijke gezondheid van de gedetineerden.

De RSJ en de deelnemers aan het congres ‘De jaren tellen’ op 6 maart 2008

De Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) bepleit in zijn rapporten van 2006 en 2008 de invoering van een tussentijdse toets door de rechter, met het oog op de mogelijkheid van gratieverlening. De RSJ stelt voorts tijdens het congres in maart 2008 vast dat er overwegend instemming bestaat met zijn voorstel. De grond voor invoering van de toets is de uitzichtloosheid van de sanctie. In 2007 schrijft de RSJ het ‘inhumaan’ te achten om levenslanggestraften die in een TBS-kliniek verblijven bij voorbaat uit te sluiten van verlof.

Literatuur:

- *Levenslang, Perspectief op verandering*, advies RSJ van 1 december 2006.
- *Verloftoetsingskader tbs en geweldsinstructie*, advies RSJ van 4 april 2007.
- Verslag van het congres ‘De jaren tellen’ op 6 maart 2008 met inleidingen van:
 - Staatssecretaris van Justitie mr. N. Albayrak (integraal).
 - Prof. dr. D. van Zyl Smit (samenvatting in het Nederlands).
 - Prof. mr. F.W. Bleichrodt (samenvatting).
 - Prof. dr. B.C.M. Raes (samenvatting).
- *Levenslang, Aanvulling op het advies RSJ van 1 december 2006*, d.d. 29 april 2008.

Het Forum Levenslang

Het Forum Levenslang is opgericht in 2008 en stelt zich ten doel om te komen tot ‘een wettelijke

regeling van een tussentijdse toets met het oog op invrijheidstelling'. Het Forum bestaat inmiddels uit negentig prominente vertegenwoordigers van de wetenschappelijke wereld en van de praktijk van de strafteuitlegging (zie bijlage 14).

18. De Hoge Raad

De Hoge Raad (HR) heeft zich op 16 juni 2009 uitgesproken over het karakter van de levenslange straf (rechtsoverweging 2.6). De opvatting van de HR is sedert zijn arrest van 1999 niet gewijzigd. De Volgprocedure (zie fact 14) en het instrument van gratie vormden destijds volgens de HR een integraal onderdeel van de tenuitvoerlegging van de levenslange straf. De HR zoekt aansluiting bij de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), in het bijzonder bij de uitspraak *Kafkaris/Cyprus*, EHRM 12 februari 2008, rechtsoverwegingen 95-99. Het karakter van de levenslange straf is volgens de Hoge Raad niet absoluut (zie fact 2). Als zou komen vast te staan dat gratie de facto (in de praktijk) niet wordt verleend, kan oplegging van die straf strijd opleveren met artikel 3 Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), het verbod van vernederende en inhumane behandeling. Momenteel is er te weinig bekend over de praktijk van gratieverlening om die conclusie te kunnen trekken. Daarom acht de HR *oplegging* van een levenslange straf op dit moment niet in strijd met artikel 3 EVRM.

Arrest HR 16 juni 2009, *LJN* BF3741, gepubliceerd in:

- *Nederlandse Jurisprudentie* 2009, 602 met noot P.A.M. Mevis.
- *Delikt en Delinkwent* 2009, afl. 8, nr. 66, met noot F.W. Bleichrodt: 'De strafrechter en de invulling van de straf'.
- *Sancties* 2009, afl. 5, nr. 24, met noot W.F. van Hattum.
- *Nederlands tijdschrift voor de mensenrechten: NJCM-Bulletin* 2010, jrg. 35, nr. 1, p. 25-34 met noot van C. Kelk, 'Levenslange gevangenisstraf: over de Nederlandse praktijk'.

19. Het EHRM en de Resoluties en Aanbevelingen binnen de Raad van Europa

In diverse zaken heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) de levenslange straf getoetst aan de waarborgen van het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), in het bijzonder aan artikel 3 (het recht om gevrijwaard te worden van een inhumane of vernederende behandeling), artikel 5 lid 1 (het verbod van willekeurige vrijheidsbeneming) en artikel 5 lid 4 (het recht op snelle toegang tot een rechter die de rechtmatigheid van de detentie kan beoordelen en tevens de macht heeft die detentie te beëindigen).

Voor Nederland is op dit moment met name van belang de beslissing van het Europese Hof in de zaak *Léger tegen Frankrijk* van 11 april 2006, de beslissing in de zaak van *Kafkaris tegen Cyprus* van 12 februari 2008 en die in de zaak *Iorgov tegen Bulgarije (II)* van 2 september 2010. Uit die beslissingen volgt dat in de ogen van het EHRM de tenuitvoerlegging van een levenslange gevangenisstraf een inhumane behandeling is in de zin van artikel 3 EVRM, als er juridisch en feitelijk geen perspectief op invrijheidstelling wordt geboden ('irreducible' is). Een gratieregeling kan de jure (volgens de wet) voldoen aan de waarborg van artikel 3 EVRM, mits gratie de facto (in de praktijk) daadwerkelijk wordt toegepast (zie ook fact 2).

Het EHRM neemt voor zijn beoordeling de diverse resoluties en aanbevelingen van het Comité van Ministers van de Raad van Europa in aanmerking. In deze documenten worden

de lidstaten o.a. opgeroepen om voor (levens)langgestraften verlofmogelijkheden en een beoordelingsmoment voor voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) te scheppen en bij het publiek begrip te kweken voor de mogelijke terugkeer van deze veroordeelden in de samenleving. De betreffende artikelen luiden:

- *'Verlof een integrerend onderdeel te laten zijn van de tenuitvoerlegging van de straf en elke gevangene met toepassing van de wettelijke regeling voorwaardelijk in vrijheid te stellen zodra er sprake is van een gunstige prognose, waaraan wordt toegevoegd dat overwegingen van algemene preventie alleen de weigering niet kan rechtvaardigen'* (artikel 9 Res. 76 (2), zie bijlage 13).

- *'Een toetsing van levenslange gevangenisstraf zoals bedoeld in artikel 9, dus een onderzoek naar de voorwaardelijk invrijheidstelling, in elk geval plaats te doen vinden na 8 tot 14 jaar detentie en met vaste intervallen te herhalen'* (artikel 12 Res. 76 (2), zie bijlage 13).

- *'Alle stappen te nemen om bij het publiek begrip te kweken voor de bijzondere problemen van lang- en levenslanggestraften en om daarbij een sociaal klimaat te creëren dat hun reclassering bevordert'* (artikel 15 Res. 76 (2), zie bijlage 13).

De resolutie uit 1976 is nog in 2003 aangevuld met de oproep om een veilige regeling voor VI van (levens)langgestraften in het leven te roepen, luidende:

- *'In order to reduce the harmful effects of imprisonment and to promote the resettlement of prisoners under conditions that seek to guarantee safety of the outside community, the law should make conditional release available to all sentenced prisoners, including life-sentence prisoners'* (artikel 4a Res. 2003 (22)).

20. Landenvergelijking (bijlagen 7 en 8)

Bijna alle West-Europese landen, waaronder alle onderzochte lidstaten van de Raad van Europa, kennen de mogelijkheid van voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) en daarbij een vorm van detentiefasering. Hierdoor behoort een minder beveiligd en open regiem ook voor levenslanggestraften tot de detentiemogelijkheden.

Nederland, Finland en Cyprus zijn de enige landen met uitsluitend een gratieprocedure tot verkorting van de straf. Nederland is het enige land zonder VI-regeling en zonder (aantoonbaar) de facto-gratiebeleid.

21. Europese samenwerking

Binnen de Europese Unie zijn Kaderbesluiten van kracht die de lidstaten ertoe verplichten mee te werken aan de overdracht van verdachte en veroordeelde personen en van strafvonnissen. De samenwerking ziet ook toe op feiten waarop levenslange straf is gesteld en personen die tot levenslange straf zijn veroordeeld. De samenwerking kan door de lidstaten die dat aangeven afhankelijk worden gesteld van een nationale regeling tot verkorting van de levenslange straf.

Zie:

- *Artikel 5 lid 2 Kaderbesluit Europees Arrestatiebevel 2002/584/JBZ, 13 juni 2002* (Publicatieblad 2002 L. 190/1). Aan de overname en overdracht van ter strafvervolgung of ter executie van de straf, kan de voorwaarde worden verbonden:

‘(...) dat in het rechtsstelsel van de uitvaardigende lidstaat de mogelijkheid van herziening van de opgelegde straf of maatregel op verzoek of ten minste na 20 jaar bestaat, dan wel van toepassing van gratiemaatregelen waarvoor de betrokkene krachtens de nationale wetgeving of praktijk van die lidstaat in aanmerking kan komen, strekkende tot niet-uitvoering van die straf of maatregel.’

De weigeringsgrond is opgenomen op verzoek van Portugal. Duitsland heeft het voorbehoud gemaakt dat een levenslange gevangenisstraf wordt herzien vóórdát 20 jaar detentie is verlopen. De medewerking van de partijstaat kan in dat geval afhankelijk worden gesteld van een ‘herziening’, volgens de Engelse tekst een ‘review’. Dit criterium vereist volgens Duitsland meer dan het bieden van de mogelijkheid van gratie. Zie artikel 83b Gesetz über die Internationale Rechtshilfe in Strafsachen, en de toelichting op het Entwurf eines Gesetzes zur Umsetzung des Rahmenbeschlusses über den Europäischen Haftbefehl und die Übergabeverfahren zwischen den Mitgliedstaaten der Europäischen Union (RbEuHb):

‘Artikel 5 Nr. 2 RbEuHb, der die Möglichkeit vorsieht, die Auslieferung bei lebenslanger Freiheitsstrafe abzulehnen, beruht auf den Besonderheiten der Verfassung Portugals. Nach der portugiesischen Verfassung ist eine Auslieferung wegen Taten, die mit lebenslanger Freiheitsstrafe (oder mit Freiheitsstrafe von unbestimmter Dauer) bedroht sind, nur auf der Grundlage eines internationalen Übereinkommens, das die Gegenseitigkeit vorsieht, und unter der Voraussetzung zulässig, dass der ersuchende Staat zusichert, dass eine lebenslange Freiheitsstrafe nicht verhängt oder nicht vollstreckt wird. Auch wenn die Regelung im RbEuHb fakultativ ausgestaltet ist, wird sie in das deutsche Recht übernommen. Die Bundesrepublik ist an der Auslieferung gehindert, wenn dem Ersuchen eine Strafe oder Strafandrohung zugrunde liegt, die unerträglich hart ist und unter jedem denkbaren Gesichtspunkt als unangemessen erscheint oder wenn diese als solche grausam, unmenschlich oder erniedrigend ist (vgl. BverfGE (Bundesverfassungsgericht, wvh) 75, 1, 16 f.). Zwar liegen diese Voraussetzungen bei der Strafandrohung einer lebenslangen Freiheitsstrafe (vgl. BverfGE 45, 187, 245 f.) regelmäßig nicht vor, gleichwohl soll den Besonderheiten der lebenslangen Freiheitsstrafe dadurch Rechnung getragen, dass diese Frage ähnlich wie im vertragslosen Auslieferungsverkehr auf der Ebene der Bewilligung der Auslieferung berücksichtigt werden kann.’ (<http://www.bmj.bund.de/media/archive/511.pdf>, p. 46, 47).

Alle landen met een VI-regeling (zie bijlage 7 en 8) kunnen in een voorkomend geval hun medewerking laten afhangen van de toezegging van Nederland dat er een ‘herziening’ of ‘review’ zal plaatsvinden.

- *Kaderbesluit wederzijdse erkenning strafvonnissen 2008/909, 27 november 2008* (Publicatieblad 2008, L. 327/27). Het kaderbesluit verplicht tot voortgezette tenuitvoerlegging van de in een andere lidstaat opgelegde straf, zonder dat de straf door de overdracht mag worden verzwaaard. De overname moet de reclassering van gevonniste personen bevorderen. Er wordt geen rekening gehouden met straffen die niet in reclassering voorzien. Enkele citaten uit dit Kaderbesluit:

‘De tenuitvoerlegging van de sanctie in de tenuitvoerleggingstaat dient de reclassering van de gevonniste persoon te bevorderen’ (preambule onder 9);

‘Met dit Kaderbesluit wordt beoogd de regels vast te stellen volgens welke een lidstaat, ter bevordering van de reclassering, van de gevonniste persoon, een vonnis erkent en de sanctie tenuitvoerlegt’ (art. 3 lid 1);

‘Het vonnis en het certificaat kunnen worden toegezonden wanneer de bevoegde autoriteit van de beslissingsstaat (...) zich ervan vergewist heeft dat de tenuitvoerlegging van de sanctie door

de tenuitvoerleggingstaat de reclassering van de gevonnenen persoon ten goede zal komen' (art. 4 lid 2);

'De aangepaste sanctie houdt, naar aard of duur, geen verzwaring van de in de beslissingstaat opgelegde sanctie in' (art. 8 lid 4).

Voor overname van een levenslange gevangenisstraf uit een EU-land met regeling tot voorwaardelijke invrijheidstelling (VI) is het noodzakelijk dat Nederland een vorm van invrijheidstelling voor levenslanggestraften kent. Artikel 29 van het Kaderbesluit bepaalt dat de lidstaten de nodige maatregelen treffen om uiterlijk op 5 december 2011 aan dit Kaderbesluit te voldoen.

22. Tweesporig gratiebeleid voor levenslanggestraften

Als gevolg van de overname van een levenslange gevangenisstraf van een staat die een niet-absolute vorm van levenslange gevangenisstraf kent, dus ofwel een mogelijkheid tot voorwaardelijke invrijheidstelling heeft ofwel een de facto-gratiebeleid hanteert, ontstaan er twee groepen levenslanggestraften in de Nederlandse gevangenissen: de groep zonder duidelijk perspectief op reclassering en invrijheidstelling en de ander mét dat perspectief. Beide soorten gedetineerden zitten een levenslange straf uit op basis van artikel 10 Wetboek van Strafrecht. Zie voor een voorbeeld Gerechtshof 's-Gravenhage, 5 juni 2008, *LJN* BD6581.

23. Uitkeringen

Sinds de wet van 28 december 2008, S. 2009, 63, zijn uitkeringen aan gedetineerden afgeschaft en ontvangen zij diensgevolge ook geen AOW. Het recht op financiële ondersteuning of bijstand in natura kan nog wel worden gebaseerd op artikel 44 Penitentiaire Beginselenwet (PBW), dat de directeur opdraagt de gedetineerde te voeden en te kleden en hem in staat te stellen 'zijn uiterlijk en lichamelijke hygiëne naar behoren te verzorgen'.

24. Recidive

Tussen 1945 tot 1986 zijn 16 levenslanggestraften voorwaardelijk in vrijheid gesteld, nadat hun straf bij wege van gratie gewijzigd is in een tijdelijke straf of een voorwaardelijke levenslange straf (zie bijlage 1). Dit is een score van bijna 100%.

Er zijn geen aanwijzingen dat deze ex-gedetineerden nadien ernstige misdrijven hebben gepleegd. Het enige bekende geval van recidive heeft zich voorgedaan *tijdens* de tenuitvoerlegging van de levenslange detentie, in de gevangenis in Leeuwarden. Het betreft de moord op een medegedeteneerde, eveneens een levenslanggestrafte. Hiervoor kreeg de dader ('dokter O.') wederom een levenslange straf. Hem is in 1975 voorwaardelijke gratie verleend met een proeftijd van 8 jaar.

BIJLAGE 1: AANTALLEN OPGELEGDE LEVENSLANGE STRAFFEN EN GRATIEBESLISSINGEN 1889 – 1986 ('OUD' GRATIEBELEID)

Aantallen

De veroordelingen tot levenslange straf zijn niet handzaam geregistreerd. Uit gegevens van J. Simon van der Aa volgt dat tussen 1870 en 1886 18 keer een levenslange straf is opgelegd; tussen 1870 en 1927 was dit 41 keer (zie J.M. van Bemmelen, *Het probleem van de doodstraf*, Amsterdam: Veen 1948, p. 78).

Uit bronnen van het Ministerie van Justitie volgt dat er tussen 1889 en 1963 in totaal 47 veroordeelden zijn opgenomen in de gevangenis in Leeuwarden. De dossiers van deze veroordeelden konden tot nog toe niet allemaal worden getraceerd. Wel zijn er inmiddels zestien gratiedossiers van na de Tweede Wereldoorlog teruggevonden. Hieronder bevinden zich ook enkele veroordelingen die dateren van vóór de Tweede Wereldoorlog.

Uit onderzoeken van W. van Alst en W. Anker volgt dat na de Tweede Wereldoorlog de levenslange straf als volgt is opgelegd:

1945 - 1950: 6x
 1950 - 1960: 7x
 1960 - 1970: 2x
 1970 - 1980: -
 1980 - 1990: 3x

Gratiebeleid tot 1986: het stelsel

Vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw, was het gebruik geworden na 15 jaar de mogelijkheid van gratie in overweging te nemen. In de jaren vijftig is deze termijn verkort naar 10 jaar. Het gratiebeleid werd voortgezet onder de naam 'Samkaldenregeling 1957', later als 'Volgprocedure langgestraften 1978'. De Volgprocedure 1978 bevatte de neerslag van de Samkaldenregeling in de vorm van een circulaire. Deze circulaire werd kort na de invoering van de Penitentiaire Beginselenwet (PBW) in 2000 om praktische redenen ingetrokken, namelijk vanwege de decentralisatie van het medisch toezicht.

Het hoofd van de afdeling gratie van het Ministerie van Justitie concludeerde in 1957 alsook in 1963 dat de straf nimmer tot het einde werd uitgeboet. De laatste gratieverlening op basis van het 'oude' gratiebeleid vond plaats in 1986 na 19 jaar detentie, waarvan de laatste jaren waren doorgebracht in een TBS-kliniek.

Het gratiebeleid werd als volgt verwoord:

'In het Nederlandse strafstelsel wordt een levenslange gevangenisstraf opgelegd aan commune delinquenten in het algemeen niet tot het einde toe ten uitvoer gelegd. Naar onze opvatting behoort een dergelijke tot vrijheidsstraf veroordeelde uitzicht te houden op terugkeer in de samenleving,

■ BIJLAGE 1

zo dit mogelijk is. Tijdens de detentie van iemand die tot levenslange vrijheidsstraf is veroordeeld komt ooit een moment waarop er zich een zodanige ontwikkeling heeft voorgedaan dat aan de hand van een behandelingsplan de terugkeer in de samenleving moet worden voorbereid. Wanneer die voorbereiding is voltooid zal er een beslissing moeten worden genomen.’ Brief van Staatssecretaris van Justitie Glastra van Loon ‘aan de Hoofdredacteur’, d.d. 13 februari 1975 ter gelegenheid van de vrijlating van ‘dokter O.’, zie Van Hattum, ‘In de daad een mens. De gratieprocedure levenslanggestraften: departementaal beleid en magistratelijk toezicht, vroeger en nu’, *Delikt en Delinkwent* 2009, p. 325-352.

Gratiebeleid tot 1986: de omzettingen

Tussen 1889 en 1970 werden 49 levenslange gevangenisstraffen uitgesproken, waarvan in één geval tweemaal (‘dokter O.’), dus in totaal tegen 48 personen. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw vond gewoonlijk verblijf in een behandelkliniek plaats, als tussenstap naar voorwaardelijke invrijheidstelling (VI). Het moment van gratiëring en dat van vrijlating vielen in de meeste gevallen niet samen. Het aantal jaren tijdelijke gevangenisstraf waarin de straf werd omgezet, werd berekend aan de hand van de wenselijk geachte datum van VI. Zo werd Hans van Z. kort voor de wijziging van de VI-regeling gegratieerd om aan de invrijheidstelling voorwaarden te kunnen verbinden. Per 1 januari 1987 werd namelijk de VI vervangen door – automatische – ‘vervroegde’ invrijheidstelling.

De straffen tussen 1889 en 1970 die bij wege van gratie zijn omgezet:

1 levenslange straf	in 15 jaar
1 „ „	in 16 jaar (1959)
1 „ „	in 17 jaar
2 „ straffen	in 18 jaar (1958)
4 „ „	in 20 jaar met aftrek
1 „ straf	in 21 jaar
1 „ „	in 23 jaar plus 7 mnd. met aftrek
2 „ straffen	in 24 jaar plus 4 mnd. met aftrek
2 „ „	in 24 jaar met aftrek
8 „ „	in 25 jaar
1 „ straf	in 25 jaar met aftrek
1 „ „	in 27 jaar
1 „ „	in 27 jaar met aftrek
1 „ „	in 28 jaar
1 „ „	in 28,5 jaar met aftrek, detentie van 19 jaar (Van Z. 1986)
7 „ straffen	in 30 jaar
2 „ „	: voorwaardelijke kwijtschelding van het strafrestant
1x twee llstraffen (O.)	: voorwaardelijke gratie van het onvervulde deel van de eerste levenslange straf met een proeftijd van 8 jaar; tweede levenslange straf onvoorwaardelijke gratie; detentie van in totaal 22 jaar (1975)

2x is *het restant* van de straf omgezet in 15 resp. 25 jaar na resp. 27 en 13 jaar (1921 en 1908)

Totaal 40 personen van 48

5 overleden na betrekkelijk korte detentieperiode

2 overleden als verpleegden in 's Rijks Krankzinnigengesticht in Eindhoven

1 (een Fransman) is uit het krankzinnigengesticht ontsnapt

Totaal 48 personen van 48

Gronden voor gratie onder het ‘oude’ beleid:

- goed gedrag;
- betoond berouw en inzicht (berouw en erkenning van schuld waren echter geen conditio sine qua non voor op jaren stellen, vb. gratiedossier Gottfried M. en Johannes O.);
- mogelijkheid van reclassering en de lichamelijke en geestelijke gesteldheid van de veroordeelde;
- aanzienlijk verminderd recidivegevaar;
- de versterking van reclasseringskansen.

De laatste grond is geïntroduceerd door minister Samkalden (1957) en heeft ten doel voor lang- en levenslanggestraften reïntegratie in de samenleving mogelijk te maken, voordat de duur van de detentie te grote schade heeft toegebracht (*Handelingen II 1956/57*, 4500 (Justitiebegroting), p. 2307-2308).

Voorbeelden van dit beleid aan de hand van citaten uit met gratie afgesloten gratiedossiers, waarvan er 16 konden worden getraceerd en zijn onderzocht:

Gottfried M. (ontploffing met iemands dood ten gevolg hebbende en poging tot moord)

Uit het rapport van de minister van Justitie d.d. 19 maart 1949: ‘Verwisseling in een tijdelijke straf van dertig jaren (...). Ondanks de grote ernst van het delict, kan de minister van Justitie zich, gezien de leeftijd (M. is 64 jaar oud) en gezien de slechte gezondheidstoestand, met het rechterlijk advies verenigen, waardoor over enkele jaren de wenselijkheid nader kan worden bezien om tot een voorwaardelijke invrijheidstelling over te gaan.’

En: ‘(...) gelet op de overgelegde stukken en met name op het advies van de Directeur van de Bijzondere Strafgedangenis te Leeuwarden’.

‘M. is ongeveer 17 jaar gedetineerd (inclusief tijd in voorarrest, vanaf 6 juli 1932 doorgebracht)’.

‘Tegen het verlenen van gratie pleit de omstandigheid dat M. nog steeds niet tot een bekentenis van het afschuwelijke misdrijf is gekomen, doch dient aangenomen te worden dat M. geestelijk gestoord is’.

Verwisseling in een straf van 30 jaar.

Reyer A. (moord)

Uit het rapport van de minister van Justitie d.d. 25 juli 1956: ‘Er bestaat aanleiding om veroordeelde enig perspectief te bieden met betrekking tot een toekomstige invrijheidstelling

■ BIJLAGE 1

(...).’

En: ‘Het gedrag van A. is gedurende de bijna 17 jaar detentie vrijwel steeds goed geweest.’

Verwisseling in een straf van 30 jaar.

Johannes B. (medeplegen drievoudige moord)

Uit het rapport van de minister van Justitie d.d. 31 juli 1958: ‘Ondanks de grote ernst van het gepleegde misdrijf (wil het ondergetekende) verantwoord voorkomen dat de levenslange gevangenisstraf worde verwisseld in een tijdelijke gevangenisstraf (...)’

Verwisseling in 30 jaar met aftrek voorarrest (gedetineerd van 22 augustus 1942 tot 1 april 1959, datum VI).

Machiel W. (medeplegen drievoudige moord)

Uit het rapport van de minister van Justitie d.d. 31 juli 1958: ‘De minister van Justitie kan zich, niet-tegenstaande de buitengewone ernst van het onderhavige delict, met het rechterlijk advies en de daaraan ten grondslag liggende motivering wel verenigen, met dien verstande dat naar zijn mening de opgelegde straf ware te verwisselen in een gevangenisstraf van 23 jaren en 7 maanden, zodat een voorwaardelijke invrijheidstelling omstreeks 15 november 1958 in overweging kan worden genomen’.

Verwisseling in 23 jaar en 7 maanden met aftrek voorarrest.

Johannes O. (vergiftiging van zijn eerste echtgenote en later een – eveneens levenslanggestrafte – medegedetineerde)

Na 21 jaar detentie is een gratieverzoek ingediend door directeur dr. Strous van de behandelkliniek Veldzicht.

Advies Procureur-Generaal Leeuwarden: ‘Ontbreken volledige bekentenis moord [L.] (vormt) niet een belemmering’.

Advies Hof Leeuwarden: ‘Hof wijst op de regel dat levenslang veroordeelden vóór de oorlog na ongeveer 18 jaar op jaren worden gesteld’.

‘Oók moet worden gelet op rechtsgelijkheid. In dit verband rijst de vraag hoe het gratiebeleid is geweest ten aanzien van Nederlanders en ex-Nederlanders die door de bijzondere gerechtshoven tot levenslang veroordeeld in sommige gevallen wegens meer dan twee tegen het leven gerichte zware misdrijven.’

‘Als men veroordeelde niet tot aan zijn dood van zijn vrijheid wil beroven en hem niet wil uitsluiten van artikel 26 beg. wet (PWB, wvh), is er moeilijk aan te ontkomen gratie te verlenen.’ Hof komt tot een geclausuleerd positief advies.

O. wordt in 1975 na 22 jaar detentie (2x10 als basis voor vergelding, zo wordt geredeneerd in de ambtelijke stukken) onder bijzondere voorwaarden en met een proeftijd van 8 jaar in vrijheid gesteld. Hij heeft dan een succesvolle behandeling achter de rug. De bewindsman licht de media over zijn beslissing in en verwijst daarbij naar het vigerende gratiebeleid.

Conclusies ‘oud’ gratiebeleid (tot 1987)

- Een levenslange straf werd nooit tot het einde uitgeboet.
- De levenslange straf werd omgezet in een tijdelijke straf van gemiddeld 23 jaar.
- Gratie werd gehanteerd als beleidsinstrument ter voorkoming van ‘de verstoring van reclasseringskansen’.
- De omzetting vond plaats gemiddeld na 15 tot 17 jaar.
- Daadwerkelijke detentieduur (na aftrek VI) was ca. 17 jaar.
- Enkele veroordeelden overleden voordat de mogelijkheid van gratie kon worden onderzocht.
- Slechts één veroordeelde werd tot zijn dood in detentie gehouden vanwege krankzinnigheid.
- Verblijf in een behandelkliniek was normaal. Vanuit de behandelkliniek werden verloven toegestaan met als doel de terugkeer naar de vrije maatschappij soepel te laten verlopen.
- Uit geen van de 16 opgespoorde gratiedossiers is gebleken dat gratie is verleend naar aanleiding van een ‘terminale ziekte’. Wel heeft de ontwikkeling van de veroordeelde een rol gespeeld, zowel diens kansen op de arbeidsmarkt als de negatieve werking van de straf op zijn gezondheid.
- Uit de onderzochte dossiers en uit nieuwsberichten zijn geen gevallen bekend van recidive door in vrijheid gestelde levenslanggestraften (zie ook fact 24).

Bronnen:

Nota Schravendijk 1963 en Nota van het Hoofd van de afdeling Gratie van 3 augustus 1970, (aangetroffen in het dossier Van Z.) en overige gratiedossiers.

Samenstelling citaten:

H. Goeting, gepensioneerd humanistisch geestelijk raadsman Dienst Justitiële Inrichtingen

**BIJLAGE 2: AANTALLEN ONHERROEPELIJKE VEROORDELINGEN TOT
LEVENSLANGE STRAF 1 JANUARI 1970 – 1 JULI 2011**

Onherroepelijke veroordelingen vanaf 1970:

1970 - 1980:	----	
1980 - 1990:	3x	resp. 1982, 1983, 1987
1990 - 2000:	7x	resp. 1993, 1994, 1995, 1996, 1998 (3x)
	-1x	(na ontsnapping overleden in een Turkse gevangenis)
2000 - 2011:	22x	onherroepelijk
2000 - 2011:	2x	nog niet onherroepelijk
		2000: 1x Jan S.
		2001: --
		2002: 4x Huseyin B., Ugur U., Edwin Z., Willem van E.
		2003: 2x Louis H., Dawanpersad S.
		2004: 3x Birol C., Olaf H., Ischa M.
		2005: 5x Mohammed B., R. M., Rudolf K., Daniel S., Frank B.
		2006: 3x Mehmet A., Geert M., Hasèn A.
		2007: 3x Fernando P., Zé B., Elmer P. (alle drie in de zaak Inn&Out),
		2008: 1x Marcel T.
		2009: 1x Marco de K.*
		2011: 1x Joseph M. (Rwanda)*

		24x waarvan 2 nog niet definitief (deze zijn gemerkt met *).

Aantal levenslanggestraften per 1 juli 2011 in de Nederlandse gevangenis: 33.

Aantal onherroepelijke veroordelingen per 1 juli 2011

32 veroordelingen waren per 1 juli 2011 definitief.

NB. 1 Vanaf 2000 zijn in totaal twaalf levenslange straffen in beroep of na cassatie teruggebracht naar vrijspraak of tijdelijke gevangenisstraf al dan niet met TBS. (in 2003: 1, 2005: 2, 2006: 1, 2007: 1, 2008: 3, 2009: 1, 2010: 1 en 2011: 2). Deze zijn in bovenstaande opsomming niet vermeld.

Het totaal aantal veroordelingen tot levenslange straf sinds 2000 is dus $(24 + 12) = 36$.

NB. 2 Het aantal overgenomen vonnissen uit het buitenland dat werd omgezet in een Nederlandse levenslange straf is onbekend en is daarom niet vermeld.

■ BIJLAGE 2

De gemiddelde leeftijd van de 33 veroordeelden bij oplegging is ca. 38 jaar

De jongste veroordeelde is bij oplegging 23 jaar.

De oudste veroordeelde is bij oplegging 61 jaar.

Zeven levenslanggestraften zijn bij veroordeling nog geen 30 jaar.

Gemiddelde levensverwachting voor mannen is 78 jaar (CBS 2008).

De verwachte strafduur voor de jongst veroordeelden is derhalve ongeveer 50 jaar.

Conclusies op basis van het aantal veroordelingen 1 januari 1970 - 1 juli 2011

- Het totaal aantal levenslanggestraften in Nederlandse strafinrichtingen per 1 juli 2011 is 33, exclusief de uit het buitenland overgenomen vonnissen.
- 10 veroordelingen dateren van vóór 1 januari 2000 (één is overleden).
- 36 veroordelingen hebben plaatsgevonden tussen 1 januari 2000 en 1 juli 2011.
- Twaalf daarvan zijn in hoger beroep of na cassatie gewijzigd in een tijdelijke straf, al dan niet met TBS.
- Twee veroordelingen waren op 1 juli 2011 nog niet definitief.
- Het aantal onherroepelijke veroordelingen vanaf 2000 is, afgezet tegen het aantal veroordelingen in de periode tussen 1889 en 1970, meer dan een viervoud: ca. 49 in bijna 100 jaar (gemiddeld ca. 5,4 per 11 jaar) tegen $(24-2=) 22$ in de afgelopen 11 jaar.
- De langst zittende veroordeelden zitten op 1 juli 2011 resp. 31, 27 en 23 jaar.
- Het totaal aantal levenslanggestraften dat is veroordeeld voor delicten gepleegd vóór 1 februari 2006 en derhalve vallend onder de oude wetgeving (op grond waarvan de rechter de keuze had tussen 20 jaar of levenslang) is 31. Dat betekent dat slechts één levenslanggestrafte onder de huidige wetgeving (waar de rechter de keuze heeft om 30 jaar gevangenisstraf op te leggen) is berecht. Vermeld dient te worden dat deze veroordeling nog niet onherroepelijk is (Marco de K.).
- De leeftijd van de daders varieert van 23 tot 61.
- De gemiddelde leeftijd bij oplegging is ca. 38 jaar.
- In zeven gevallen is de straf onherroepelijk opgelegd aan iemand (ruim) onder de 30 jaar.
- Een aantal gestraften is veroordeeld op het moment dat er van het 'oude' gratiebeleid nog geen afstand was genomen (zie ook fact 15).

BIJLAGE 3: GRATIEBELEID ANNO 1 JULI 2011

De categorie veroordeelden

- Wegens het geringe aantal langdurig gedetineerde levenslanggestraften is er weinig materiaal voorhanden om het beleid te toetsen.
- Zes veroordeelden zitten langer dan 15 jaar.
- Drie van hen zitten langer dan 20 jaar (resp. 31, 27 en 23 jaar).

Het model gratieverzoek (art. 3 Gratiewet)

Sinds 1 juni 2003 gelden formele eisen voor de indiening van een gratieverzoek (Wet stroomlijning procedure behandeling gratieverzoeken van 7 november 2002, Stb. 2002, 551 en Stb. 2003, 156). Het departement heeft hiertoe een model ontwikkeld tot vaststelling van het formulier met behulp waarvan verzoekschriften tot gratie moeten worden ingediend (Regeling gratieformulier van 7 mei 2003, nr. 5220137/DBz/03). De gratieformulieren zijn niet toegesneden op de bijzondere situatie van lang- en levenslanggestraften.

Toelichting:

Deze voorgeschreven gratieformulieren refereren aan situaties als bedoeld in de eerste gratiegrond (het bestaan van een omstandigheid waarmee de rechter geen rekening heeft kunnen houden), en niet op de tweede gratiegrond (dat met de tenuitvoerlegging geen redelijk doel meer wordt gediend, zie fact 14); in alle gevallen moeten bewijsstukken worden overlegd. In de toelichting wordt als (enig) voorbeeld gegeven dat 'de veroordeelde een ongeval heeft gekregen of ernstig ziek is geworden'. In het model wordt geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat de duur van de straf, verminderd recidivegevaar en berouw op zichzelf voldoende redenen kunnen zijn voor het verlenen van gratie.

De brief van de bewindslieden van 16 oktober 2009 (zie bijlage 4)

Op 16 oktober 2009 hebben de verantwoordelijke bewindslieden hun standpunt met betrekking tot de tenuitvoerlegging van de levenslange straf en de gratieprocedure naar buiten gebracht (*Kamerstukken II 2009/10, 32123-VI, nr. 10*). Zij hebben gekozen voor een 'individuele' benadering. Volgens de bewindslieden kan 'geen standaardbeleid worden voorgeschreven'. Zij wijzen daarbij de tussentijdse toets af. Tijdens het algemeen overleg van 20 januari 2010 is door Staatssecretaris van Justitie Albayrak benadrukt dat levenslange gevangenisstraf in beginsel echt levenslang betekent en dat het beleid 'uitdrukkelijk te maken heeft met de positie van slachtoffers'. 'We geven die positie van slachtoffers veel vaker een rol bij de keuzes die we maken' (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 31*). Dit laatste blijkt inderdaad uit de hierna te bespreken zaak Y.

De praktijk van gratieverlening

Eén geval van gratieverlening sinds 1986

Eind juni 2009 is gratie verleend aan een levenslanggestrafte die in het terminale stadium van

■ BIJLAGE 3

zijn ziekte verkeerde. De gratiebeslissing werd enkele weken voor zijn overlijden genomen. De minister hield in een in april 2009 aangespannen kort geding staande, dat invrijheidstelling pas kan plaatsvinden als ‘de allerlaatste fase’ van de ziekte is bereikt. Daarbij moet volgens de minister gedacht worden aan *één à twee weken* (curs. wvh). Zie: Rechtbank 's-Gravenhage, 25 maart 2009, KG ZA 09-371. De onderhavige gratieverlening had ten doel de veroordeelde de gelegenheid te geven thuis te sterven. Een belangrijk bijkomstig gevolg van deze beslissing was, dat het gevangeniswezen niet met de zorg van stervensbegeleiding werd belast.

Overige bijzonderheden van deze zaak:

- De veroordeelde was 17 jaar gedetineerd.
- De straf was overgenomen van Duitsland.
- Duitsland kent een wettelijke regeling tot voorwaardelijke invrijheidstelling (zie bijlage 8). Op basis van die regeling leek een invrijheidstelling na 18 jaar realistisch.
- Overname van straf mag de strafduur niet verzwaren (verdragsbepaling).
- De veroordeelde kwam derhalve in aanmerking voor toepassing van het lichtere Duitse regiem.
- De straf was dus voor het grootste gedeelte ondergaan en leek binnen afzienbare tijd te zullen eindigen.

Rechtspraak en toegepast beleid in deze zaak:

- Rechtbank 's-Gravenhage, 25 maart 2009, KG ZA 09-371.
- Beroepscommissie Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming 24 maart 2009, 09/0542/GV.
- Beroepscommissie Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming 14 mei 2009, 09/826/GV.
- Circulaire Uitvoeringsbeleid betreffende drie specifieke onderdelen van het gratie-instrument, 7 oktober 2005, Staatscourant 2005, 208, p. 9.
- Antwoorden van de staatssecretaris van Justitie van 27 maart 2009, *Aanhangsel Handelingen II* 2008/09, nr. 2115.

Gratieverzoeken van anderen werden tot nog toe steeds afgewezen

Twee voorbeelden

Het huidige beleid kan het beste worden aangetoond aan de hand van de zaken Y. (27 jaar gedetineerd, wegens moord en vijfvoudige doodslag in café ‘t Koetsiertje, zes doden) en C. (23 jaar gedetineerd, wegens medeplegen van moord op een Chinees gezin, vier doden).

Zaak Y.

Y. is in 2001 op verzoek van het Ministerie van Justitie in een behandelkliniek geplaatst ter behandeling van zijn stoornis. Aan deze beslissing wordt de mogelijkheid van gratie gekoppeld. De behandeling slaat aan en conform de afspraken worden vrijheden verleend zoals begeleid verlof. In 2005 wijzigt het ministerie zijn standpunt met betrekking tot het verlof. Aanleiding vormt het gewijzigde verlofbeleid inzake Terbeschikkingstelling (TBS).

De beroepscommissie van de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) acht de intrekking van het verlof onredelijk en onbillijk, ‘omdat de verloven al jaren zonder problemen verlopen, het gedrag van Y. geen aanleiding geeft tot wijziging van het eerdere standpunt, de afspraken destijds in overleg met alle partijen zijn vastgelegd en er verwachtingen zijn gewekt m.b.t het resocialisatietraject’. Hierna zijn de begeleide verloven hervat.

Op basis van de nieuwe verloffregeling voor TBS-gestelden wordt de aanvraag voortzetting begeleid verlof voor Y. voorgelegd aan de Adviescommissie Verloftoetsing TBS (AVT). Deze commissie adviseert positief. De commissie heeft daarbij kennis genomen van de resultaten van het slachtofferonderzoek. In november 2009 besluit de bewindsvrouwe desalniettemin het begeleid verlof niet te continueren, gelet op het belang van de slachtoffers zoals door de bewindsvrouwe gepercipieerd. Bij nader inzien kwalificeert de bewindsvrouwe de destijds ingeslagen weg als ‘onjuist’. De RSJ heeft op 12 juli 2010 de intrekking van de machtiging voor begeleid verlof op de enkele grond van die thans verstrekte uitkomsten van het slachtofferonderzoek uit 2009 als onredelijk en onbillijk aangemerkt.

Op de aanvraag onbegeleid verlof, gedaan in 2006, is tot nog toe (juli 2011) niet definitief beslist.

Conclusies in de zaak Y.

- De beslissing om Y. over te brengen naar een kliniek ter behandeling met het oog op mogelijke resocialisatie en invrijheidstelling past in het ‘oude’ gratiebeleid.
- De beslissing om dit traject af te breken, berust op het ‘nieuwe’ beleid.
- Het departement wenst Y. het geboden perspectief op invrijheidstelling te ontnemen.
- De enige daarvoor aangevoerde grond is het belang van de slachtoffers.
- Deze grond wordt niet genoemd in de betreffende bepalingen van de Beginselenwet Verpleging Terbeschikkinggestelden (BVT).
- Deze grond strookt niet met de Europese rechtspraak of regelgeving (hetzij bindend recht, hetzij zogeheten ‘soft law’).

Rechtspraak in de zaak Y.:

Beroepscommissie Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming 31 maart 2008, 07/2372/TR.

Beroepscommissie Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming 12 juli 2010, 09/3625/TR.

Zaak C.

C. zit vanaf 1987 in een gewone penitentiaire inrichting, zonder bijzondere beveiliging. Bij hem is gedurende de jaren van zijn detentie geen stoornis (in enge zin) geconstateerd. Wel zou de straf inmiddels zodanige sporen hebben nagelaten, dat in 2004 van een psychische stoornis wordt gesproken. De medisch adviseur van het departement geeft op grond daarvan aan dat hij de voortzetting van de detentie ‘medisch onverantwoord’ acht. Daarom ondersteunt hij C.’s gratieverzoek. De rechter die over het verzoek aan de minister adviseert, heeft vraagtekens bij de onbevooroordeeldheid van de gedragskundige die de betrokkene heeft onderzocht. Hij wil weten of de aard van de stoornis zodanig is dat binnen de detentie geëigende hulp niet kan worden verleend terwijl tevens ‘*het verergeren van zijn psychische stoornis niet in overwegende mate aan de eigen keuzes van de veroordeelde te wijten is*’ (curs. wvh). Deze vraag wordt in 2006 aan het Pieter Baan Centrum (PBC) voorgelegd. Tevens worden vragen gesteld omtrent de huidige en toekomstige ‘detentiegeschiktheid’. Het antwoord van het PBC luidt samengevat dat er sprake is van een ‘institutionaliseringssyndroom’ en dat de betrokkene zijn toestand niet zelf heeft verergerd. Het PBC-rapport vermeldt voorts ‘berouw’ en ‘prominent aanwezige gevoelens van schuld’. Aan het PBC is niet gevraagd een onderzoek te doen naar C.’s delictgevaarlijkheid. Van mogelijke delictgevaarlijkheid wordt ook niet spontaan melding gemaakt.

In antwoord op de voorgelegde vraag wordt door het PBC gerapporteerd dat er geen harde aanwijzingen zijn dat voortzetting van de detentie ‘onverantwoord’ is. Het gratieverzoek wordt

■ BIJLAGE 3

mede op basis van deze bevindingen in 2008 afgewezen. In de afwijzing wordt verwezen naar de algemene strafdoelen ‘vergelding’ en ‘generale preventie’. Concreet op de persoon van de veroordeelde toegesneden argumenten ontbreken. Bij gebrek aan een positivum is in de afwijzing van het verzoek om gratie volstaan met een bewijs vanuit het negatieve, namelijk dat de gegevens ‘niet wettigen te veronderstellen dat betrokkene geen gevaar meer zou vormen voor de samenleving’.

Rechtspraak in de zaak C.:
Nationale Ombudsman, Rapport 2005/233.

Conclusies m.b.t. het huidige gratiebeleid

- Sinds 1986 is geen gratie meer verleend op basis van het ‘oude’ gratiebeleid, dus uit oogpunt van resocialisatie c.q. ter voorkoming van de verstoring van resocialiseringskansen (zie bijlage 1).
- De afwijzingen op de gratieverzoeken van C. en Y. geven geen aanleiding te veronderstellen dat er een op resocialisatie gericht gratiebeleid wordt gevoerd.
- Het ‘nieuwe’ gratiebeleid is wel gericht op het voorkomen van sterfgevallen in de gevangenis.
- De huidige wijze van afhandeling van gratieverzoeken van levenslanggestraften miskent de betekenis van de tweede gratiegrond.
- Bovendien laat die wijze van afhandeling niet zien wat het perspectief is waarop veroordeelden tot een levenslange straf mogen rekenen op basis van artikel 3 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM).
- De langst gedetineerden zijn berecht onder vigeur van het ‘oude’ gratiebeleid en hebben daaraan verwachtingen ontleend.
- De bewindslieden betrekken in hun standpunt de wetwijziging van 1 februari 2006 die slechts één van de definitief veroordeelden aangaat (te weten: Marco de K.); de anderen zijn berecht onder het oude wetsartikel zodat de rechter ‘slechts’ de keuze had tussen 20 jaar en levenslang (zie ook bijlage 2). Voor deze berechtingen geldt de argumentatie in de brief van de bewindslieden van 16 oktober 2009 niet.

BIJLAGE 4: DE BRIEF VAN DE BEWINDSLIEDEN VAN 16 OKTOBER 2009

> Retouradres Postbus 20301 2500 EH Den Haag

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

**Directoraat-Generaal
Preventie, Jeugd en
Sancties**

Directie Sanctie- en
Preventiebeleid
Afdeling Sanctie- en
Reclasseringsbeleid

Schedeldoekshaven 100
2511 EX Den Haag
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
www.justitie.nl

Ons kenmerk
5614834/09/DSP

*Bij beantwoording de datum
en ons kenmerk vermelden.
Wilt u slechts één zaak in uw
brief behandelen.*

Datum 16 oktober 2009

Onderwerp Gratieprocedure en tenuitvoerlegging levenslange gevangenisstraf

1. Inleiding

Via deze brief willen wij u informeren over de gratieprocedure voor levenslanggestraften en de wijzigingen in de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Hierbij wordt voldaan aan het verzoek van de Vaste Kamercommissie van Justitie d.d. 14 november 2008 om het onderzoek naar de gratieprocedure nader toe te lichten.

Het aantal veroordelingen tot levenslang is na het jaar 2000 aanzienlijk gegroeid. Op dit moment zijn 28 personen onherroepelijk veroordeeld tot levenslang en zijn zeven personen nog niet onherroepelijk veroordeeld tot levenslang.

In deze brief geven wij aan welk beleid ten aanzien van levenslanggestraften ons voor ogen staat. Het gaat daarbij om de wijze waarop aan de detentie van levenslanggestraften specifieke invulling kan worden gegeven, om het opnieuw invoeren van de zogenaamde volgprocedure en de mogelijkheid van gratieverlening aan levenslanggestraften.

Levenslanggestraften zijn en blijven een specifieke groep in detentie. Hiervoor dient aandacht te zijn bij alle veranderingen en ontwikkelingen in het gevangeniswezen. Wij achten het van belang om op een meer op de doelgroep toegesneden wijze inhoud te geven aan het verblijf van levenslanggestraften in een penitentiaire inrichting. Er dient aandacht te zijn voor de vraag wat iemand nodig heeft om de jarenlange detentie op een humane wijze te ondergaan.

Tot op heden is geen specifiek beleid ontwikkeld voor de groep levenslanggestraften. Op grond van de volgende redenen is besloten om de gratieprocedure voor levenslanggestraften en de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf te bestuderen:

1. de groei van het aantal veroordelingen tot levenslang;
2. de kritische uitlatingen van de Raad voor de Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) en het Forum "Humane tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf" over het beleid ten aanzien van levenslanggestraften;
3. de uitspraak van de Hoge Raad van 16 juni 2009 over levenslang.

■ BIJLAGE 4

Door de invoering van onderstaand beleid leggen wij een aantal andere accenten in de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Hierdoor kan meer aandacht worden besteed aan de specifieke omstandigheden van de groep levenslanggestraften in detentie.

**Directoraat-Generaal
Preventie, Jeugd en
Sancties**
Directie Sanctie- en
Preventiebeleid
Afdeling Sanctie- en
Reclasseringsbeleid

2. Tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf

Het gevangeniswezen is op dit moment in het kader van het programma Modernisering van het Gevangeniswezen aan veranderingen onderhevig. Een van de veranderingen is, zoals bij uw Kamer bekend, de indeling van de gedetineerdenpopulatie in zes doelgroepen. Gedetineerden worden per doelgroep geplaatst en krijgen een gericht dagprogramma aangeboden. De huidige situatie is dat levenslanggestraften verspreid over het gevangeniswezen worden geplaatst. Levenslanggestraften die nu op een zorgafdeling in het gevangeniswezen zijn geplaatst komen straks in aanmerking voor plaatsing in één van de Penitentiaire Psychiatrische Centra (PPC) in het gevangeniswezen. De overige levenslanggestraften gaan onder de doelgroep langverblijvenden vallen (gedetineerden met een straf of strafrestant van meer dan vier maanden).

Datum
16 oktober 2009

Ons kenmerk
5614834/09/DSP

2.1. Plaatsing van levenslanggestraften

De RSJ heeft in haar advies over levenslang aanbevolen dat naar het samenplaatsen van levenslanggestraften op een aparte afdeling gekeken dient te worden. Bij de keuze tot het samenplaatsen van levenslanggestraften spelen personele belangen, maar ook het belang van de levenslanggestrafte zelf.

Uitgangspunt van het nieuwe beleid is dat het samenplaatsen van levenslanggestraften de voorkeur heeft. Alleen als de levenslanggestrafte zelf aangeeft dat hij dat niet wenst, wordt niet tot samenplaatsen overgegaan. Dit wordt in het najaar 2009 bij de groep levenslanggestraften geïnventariseerd. Vervolgens bepaalt de Dienst Justitiële Inrichtingen waar het mogelijk is om een aantal luwteafdelingen te creëren gericht op langdurig verblijf.

2.2 Dagprogramma

Omdat van terugkeer in de samenleving in principe geen sprake is, komen levenslanggestraften niet in aanmerking voor interventies die zijn gericht op het voorbereiden van een succesvolle terugkeer in de samenleving. Dit betekent dat voor de groep levenslanggestraften een andere benadering moet gelden, vooral gelet op de veranderingen in het gevangeniswezen in het kader van het programma Modernisering Gevangeniswezen (MGW).

In het programma MGW staat de persoonsgerichte benadering centraal. De persoonsgerichte benadering zal ook gaan gelden voor levenslanggestraften. Dit betekent dat voor elke levenslanggestrafte een persoonlijk detentieplan wordt opgesteld. In het persoonlijk detentieplan wordt ingegaan op de persoonlijke behoefte van de levenslanggestrafte, onder andere om te zorgen voor een zinvolle dagbesteding. Stelselmatig dient het persoonlijk detentieplan met de levenslanggestraften te worden besproken en eventueel te worden bijgesteld.

Het is van belang dat ook levenslanggestraften een zinvolle dagbesteding hebben. Gelet op de persoonlijke ontwikkeling en in het kader van zingeving komen daarom ook levenslanggestraften in aanmerking voor onderwijs. Tevens worden indien daarvoor indicaties bestaan, bijvoorbeeld in het kader van de volprocedure, gedragsinterventies opgenomen in het persoonlijk detentieplan.

3. Volgprocedure

Tot 1998 bestond er een "Volgprocedure Langgestrafte" voor gedetineerden met een lange straf (oorspronkelijk vanaf 6 jaar) en levenslanggestraften. Dit betekende dat bij één derde van de ondergane straf iemand standaard werd opgenomen in het Penitentiair Selectie Centrum (PSC). Ook kon worden geadviseerd over gratie. Met de toename van het aantal langgestraften en de opkomst van het psychisch medisch overleg (PMO) in alle penitentiaire inrichtingen is deze procedure op een gegeven moment gereduceerd tot een schriftelijke toetsing, met de mogelijkheid tot opname in het PSC op indicatie. Toen bleek dat dit ook betrekkelijk weinig toevoegde, is deze regeling in 2000 afgeschaft¹.

In de praktijk wordt een beoordeling van het welbevinden van de levenslanggestrafte (naast de mogelijkheid tot bespreking van een gedetineerde in het reguliere Psycho Medisch Overleg) gemist. Men acht een regelmatige controle van belang omdat lange gevangenisstraffen de lichamelijke en psychische gezondheid van de gedetineerde kunnen beïnvloeden. Wij zijn dan ook voornemens om een procedure, gelijk aan de eerdere volgprocedure, in het leven te roepen, waarbij minimaal één keer in de vijf jaar aan een levenslanggestrafte de gelegenheid wordt aangeboden om onderzoek te laten doen gericht op diagnostiek en risicotaxatie. Op basis van dit onderzoek wordt een advies uitgebracht. Dit advies richt zich onder andere op de verdere tenuitvoerlegging van de straf. De levenslanggestrafte kan het psychologisch rapport tevens gebruiken voor het indienen van een gratieverzoek.

4. Gratieprocedure

Op 16 juni 2009 heeft de Hoge Raad uitspraak gedaan in een zaak waarin de verdachte door het gerechtshof Arnhem op 18 april 2007 is veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf². Kern van het verweer was dat in het Nederlandse gratiebeleid tegenwoordig levenslang ook letterlijk levenslang is, zodat de veroordeelde dus tot zijn dood opgesloten moet blijven en geen enkel perspectief heeft op verkorting van de straf.

Het opleggen van een levenslange gevangenisstraf was volgens de verdediging in strijd met het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) en de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg (EHRM).

De Hoge Raad heeft op 16 juni 2009 bepaald dat het Nederlandse beleid niet in strijd is met het EVRM. De Hoge Raad oordeelt dat aan de EHRM-jurisprudentie niet valt te ontnemen dat een voorziening ter verkorting van de levenslange gevangenisstraf dient te bestaan uit een wettelijk voorgeschreven periodieke herbeoordeling van de straf door een rechter. Door onder meer de mogelijkheid van gratie bestaat er enig uitzicht op vrijlating.

De uitspraak van de Hoge Raad beschouwen wij als ondersteuning van het ingezette beleid. Levenslang is in beginsel levenslang. Soms is een misdrijf zo ernstig en is het risico dat iemand gevaarlijk blijft zo groot, dat blijvende uitsluiting uit de maatschappij noodzakelijk is.

¹ Staatscourant 12 september 2000, nr. 176, p.9

² LJN:BF3741, Hoge Raad, 07/10699

**Directoraat-Generaal
Preventie, Jeugd en
Sancties**
Directie Sanctie- en
Preventiebeleid
Afdeling Sanctie- en
Reclasseringsbeleid

Datum
16 oktober 2009

Ons kenmerk
5614834/09/DSP

■ BIJLAGE 4

Of een tijdelijke straf of een levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd, is een keuze van de rechter. Het betreft hier een weloverwogen keuze van de rechter tussen een tijdelijke gevangenisstraf van maximaal dertig jaar en een levenslange gevangenisstraf. Met het in 2005 verhogen van het maximum van de tijdelijke gevangenisstraf van twintig naar dertig jaar is het verschil met levenslang minder groot geworden. Dit maakt dat de rechter meer dan voorheen een weloverwogen keuze maakt voor een levenslange gevangenisstraf.

De mogelijkheid van gratie biedt een veroordeelde een perspectief op vrijlating. Vanuit de wetenschap dat personen en omstandigheden in de loop der tijd kunnen veranderen, geldt ook voor levenslanggestraften dat zij in aanmerking kunnen komen voor gratie. Het gevaar dat een levenslanggestrafte vormt voor de samenleving is voor de beslissing om al dan niet gratie te verlenen uiteraard een wezenlijk punt van afweging. Het verlenen van gratie kan bestaan uit het omzetten van de levenslange gevangenisstraf in een tijdelijke gevangenisstraf waarna alsnog voorwaardelijke invrijheidstelling kan plaatsvinden of het beëindigen, eventueel onder voorwaarden, van de levenslange gevangenisstraf

Gratieverzoeken worden conform de door de Gratiwet voorgeschreven procedure afgehandeld. Voor gratieverzoeken van levenslanggestraften betekent dit dat het advies wordt gevraagd van de rechter die de straf heeft opgelegd en het Openbaar Ministerie. Aan de hand van deze adviezen wordt vervolgens op het gratieverzoek beslist. Recentelijk is gratie verleend aan een levenslanggestrafte die in Duitsland was veroordeeld wegens een dubbele moord en die zijn straf in Nederland uitzat. Hij kreeg gratie omdat hij ongeneeslijk ziek was en nog maar kort te leven zou hebben.

Verschillende instanties, zoals het Forum "Humane tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf" en de Raad voor de Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming pleiten voor een periodieke toetsing van de levenslange celstraf. In mijn ogen zijn er voldoende toetsingsmogelijkheden. Mede gelet op de uitspraak van de Hoge Raad zien wij geen noodzaak om de levenslange gevangenisstraf tussentijds te toetsen, bijvoorbeeld na vijftien jaar.

Op basis van de individuele omstandigheden van de levenslanggestrafte wordt over het gratieverzoek van een levenslanggestrafte beslist. Hierbij spelen naast de vergeldingscomponent en de ernst van het delict ook andere aspecten, zoals de leeftijd van een levenslanggestrafte, medische- en psychiatrische toestand en het recidiverisico. Herziening of voorwaardelijke invrijheidstelling op een vast moment doet geen recht aan het individuele geval van de levenslang gestrafte. In zijn algemeenheid kan niet gezegd worden dat een levenslanggestrafte na 15, 20 of 25 jaar geen gevaar meer is voor de samenleving. In sommige gevallen is het langer, in andere gevallen korter en in weer andere gevallen zal het gevaar voor de samenleving nooit verdwijnen en is vrijlating geen optie. De individuele beoordeling die dient te geschieden, maakt het instrument van de gratie veel bruikbaar dan herziening of voorwaardelijke invrijheidstelling op een vast moment.

**Directoraat-Generaal
Preventie, Jeugd en
Sancties**

Directie Sanctie- en
Preventiebeleid
Afdeling Sanctie- en
Reclasseringsbeleid

Datum

16 oktober 2009

Ons kenmerk

5614834/09/DSP

Het is van belang dat elk gratieverzoek van een levenslanggestrafte per individueel geval wordt bekeken. Hiervoor kan dan ook geen standaard beleid worden voorgeschreven.

De Staatssecretaris van Justitie,

De Minister van Justitie,

**Directoraat-Generaal
Preventie, Jeugd en
Sancties**

Directie Sanctie- en
Preventiebeleid
Afdeling Sanctie- en
Reclasseringsbeleid

Datum

16 oktober 2009

Ons kenmerk

5614834/09/DSP

**BIJLAGE 5: DE BEWINDSLIEDEN EN DE LEVENSLANGE GEVANGENISSTRAF;
CITATEN VANAF DE INVOERING TOT HEDEN**

Minister van Justitie Van Lilaar, 1869

Bij introductie van de levenslange gevangenisstraf in 1869 wilde minister van Justitie Van Lilaar de mogelijkheid van gratie niet uitsluiten. Hij zei in de Kamer:

‘De heer De Brauw heeft herhaalde malen gezegd: de minister verlangt de levenslange gevangenisstraf eene pijnigingsstraf te maken. Ik verlang er van te maken eene geduchte straf; ik wensch dat bij hare toepassing orde en tucht zal gehandhaafd worden, maar ik verlang dat zij menschelijk zal worden toegepast, en pijniging is den mensch onwaardig.’ (*Handelingen II* 1869/70, p. 1487).

Gratie kreeg in het voorstel van Van Lilaar een prominente plaats. De minister hield de Kamerleden voor dat de uitoefening van het gratierecht des te ‘schooner’ zou zijn als het zou worden toegepast ‘(...) op den misdadiger die tot inkeer is gekomen en die men met een gerust geweten aan de maatschappij en aan de zijnen kan teruggeven (de levenslanggestrafte, wvh) in plaats van op ‘den misdadiger van wie men hoopt dat hij zich zal verbeteren’ (de ter dood veroordeelde, wvh). In antwoord op De Brauw voegde hij daar voor alle duidelijkheid nog aan toe ‘(...) dat levenslange straf niet alle hoop afsnijdt, want die hoop is nu juist gelegen in de gratie.’ (*Handelingen II* 1869/70, p. 1469 en 1487).

Minister van Justitie Modderman, 1881

Deze minister pleitte voor het behoud van de levenslange straf tegenover de herinvoering van de doodstraf, hij deed dat ‘(...) met een bloedend hart, want in beginsel deugt zij niet’. (H.J. Smidt, *Geschiedenis van het wetboek van strafrecht*, Deel 1, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink 1891, p. 31).

Minister van Justitie Van Schaik, 1933-1947

In de jaren dertig bracht minister Van Schaik een bezoek aan de strafgevangenis in Leeuwarden waar toen alle levenslanggestraften waren gedetineerd. Hij vaardigde na dat bezoek een ‘aanwijzing’ uit, ‘(...) om advies in te zenden omtrent de wenselijkheid van omzetting van levenslange gevangenisstraf waartoe een gedetineerde is veroordeeld, in een tijdelijke, zodra de detentie 15 jaar heeft geduurd, nadat tevoren door het College van Regenten de Raad van hogere ambtenaren zal zijn gehoord.’

(O.E. Schravendijk, ‘Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf’, *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 1957, jrg. 8, p. 194-200).

■ BIJLAGE 5

Ministerie van Justitie, 1946

Het hoofd van de Tweede Afdeling van het Ministerie van Justitie schrijft aan de Secretaris-Generaal: 'De werkelijk volgehouden levenslange gevangenisstraf is iets onmenselijks en erger dan de doodstraf' (het citaat – uit een nota van 19 november 1946 – is opgenomen in de Nota Schravendijk, 4 januari 1957/ 22 januari 1963, hierna te bespreken).

NB. De 'Tweede Afdeling' was verantwoordelijk voor staatsrecht, volkenrecht, strafrecht en gevangeniswezen.

Minister van Justitie Mulderije, 1951

In 1951 bracht de Commissie Pompe op verzoek van minister Mulderije een rapport uit over de wijziging van de voorwaardelijke invrijheidstelling (VI). Dit rapport bevatte het voorstel om de VI naar Belgisch voorbeeld uit te breiden naar levenslanggestraften. In België was (en is in 2011 nog steeds) VI voor levenslanggestraften mogelijk na 10 of 14 jaar. Bij de installatie van de commissie had de minister expliciet op het Belgische model gewezen (Inleiding van prof. W.P.J. Pompe voor het Psychiatrisch-Juridisch gezelschap, *Het voorontwerp van wet tot verruiming van de mogelijkheid tot V.I.*, op 9 januari 1954, Amsterdam: Van Rossen 1954, p. 1).

Minister van Justitie Samkalden, 1957

Deze minister introduceerde de zogenaamde 'Samkaldenregeling', een regeling voor (levens) langgestraften die eruit bestond door middel van gratie de VI-beslissing naar voren te schuiven, om 'verstoring van goede reclasseringskansen' te voorkomen (*Handelingen II* 1956/57, 4500 (Justitiebegroting), p. 2307-2308) Samkalden had door O.E. Schravendijk, hoofd van de afdeling Gratie van het departement, laten onderzoeken hoe de levenslange straf tot dan toe aan commune delinquenten ten uitvoer was gelegd. Uit dat onderzoek bleek dat de straf nimmer volledig was 'uitgeboet'.¹ Aanleiding voor het onderzoek was een maatstaf te vinden voor de bejegening van de politieke delinquenten.

Minister van Justitie Beerman, 1960

Het dossier van de politiek gevangenen was ook voor minister van Justitie Beerman reden om te verwijzen naar het rapport Schravendijk. Hij constateerde dat het beleid voor de oorlogsmisdadigers die tot levenslange straf waren veroordeeld 'anders lag dan voor de commune gratiezaken' en zette uiteen dat hij na voorafgaand overleg met de Hoge Raad over de te voeren procedure een beleid had gevoerd waarbij '(...) geleidelijk een groot aantal op-jaren-stellingen werd bevorderd, waarbij de levenslange straffen werden omgezet in tijdelijke, variërend van 19-25 jaren.' (*Aanhangsel Handelingen II*, 1959/60, nr. 2057).

In 1963 verwees Beerman nogmaals naar het rapport van Schravendijk, dat inmiddels was

¹ Het rapport Schravendijk, 1957-1963 is te vinden in het gratiedossier van Hans van Z. De auteur heeft een samenvatting gepubliceerd in: O.E.Schravendijk, 'Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf', *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 1957, jrg. 8, p. 194-200.

geactualiseerd. Ook nu werd het beleid voor commune levenslanggestraften aangevoerd voor het op jaren stellen van de levenslange straffen opgelegd aan de politieke delinquenten.

Minister van Justitie Polak, 1969

In 1969 zaten nog slechts drie politieke delinquenten hun levenslange straf uit (de zogenoemde ‘Drie van Breda’). Op dat moment was er sprake van één commune levenslanggestrafte, ‘dokter O.’ en was er net weer één levenslange straf opgelegd, namelijk aan Hans van Z. Minister Polak, die geen bijzondere redenen zag om de gratieverzoeken van de ‘Drie van Breda’ toe te wijzen, sneed opnieuw het onderwerp van de VI aan. Hij had, zo schreef hij, de voorzitters van de fracties vertrouwelijk om hun mening gevraagd, maar steun voor een dergelijk plan bleek te ontbreken. Hij schreef in deze brief: ‘Vaststaat dat de van 1886 daterende regeling van de levenslange gevangenisstraf moeilijk te verenigen is met de thans heersende opvattingen over betekenis en strekking van de straf. Volgens artikel 26 uit 1951 daterende Beginselenwet Gevangeniswezen moet de straf mede dienstbaar worden gemaakt aan de voorbereiding van de terugkeer van de gedetineerden in het maatschappelijk leven.’ (Brief van de minister van Justitie Polak van 29 september 1969, *Kamerstukken II* 1969/70, 10329, nr. 1).

De brief leidde tot de motie Van Schaik om een wettelijke VI-regeling voor levenslanggestraften mogelijk te maken. Van Schaik beriep zich daarbij onder andere op woorden van Abel Herzberg (*Kamerstukken II* 1969/70, 10329, nr. 7; zie hierover ook de speech van Piersma van 16 oktober 2009).

Minister van Justitie Van Agt, 1972

In 1972 schreef Van Agt aan de Kamer over de voortdoring van de detentie van de ‘Drie van Breda’ dat ‘(...) verdere voortzetting van de vrijheidsstraffen geen in onze strafrechtspleging erkend doel meer (kan) dienen’. In het debat dat daarop volgt zegt hij onder meer: ‘Waar het wel om gaat, en wat naar mijn overtuiging in dezen beslissend moet zijn, is de vraag of wij kunnen accepteren dat deze drie ons brengen tot verzaking van een der grondbeginselen van onze strafrechtspleging. Tot die grondbeginselen behoort de regel dat een gevangenisstraf moet worden beëindigd, wanneer zij ontaardt in een vrijheidsberoving, die noch uit het oogpunt van speciale en generale preventie, noch uit dat van beveiliging van de maatschappij zin heeft. (...) Ik meen, zoals gezegd, dat in ons land in deze tijd, executie van levenslange gevangenisstraf tot de dood er op volgt, onverenigbaar is met de beginselen waarvan wij moeten uitgaan om de strafrechtstoepassing inderdaad toepassing van recht te doen blijven’ (*Kamerstukken II* 1971/72, 11714, nr. 1).

Ook Van Agt verwees weer naar de nota Schravendijk met de woorden: ‘Behalve in een enkel geval van vroegtijdig plotseling overlijden is in de laatste decennia een levenslange gevangenisstraf nimmer tot het einde uitgeboet’.

Staatssecretaris van Justitie Glastra van Loon, 1975

In 1975 had Glastra Van Loon als staatssecretaris van Justitie het onderwerp gratie in zijn portefeuille. Hij schreef ter gelegenheid van de VI van meervoudig moordenaar en tweemaal

■ BIJLAGE 5

tot levenslang veroordeelde ‘dokter O.’ – in het besef dat het nieuws tot publieke verontwaardiging en onrust zou kunnen leiden – aan de landelijke media:

‘In het Nederlandse strafstelsel wordt een levenslange gevangenisstraf, opgelegd aan commune delinquenten, in het algemeen niet tot het einde toe ten uitvoer gelegd. Naar onze opvatting behoort een dergelijke tot vrijheidsstraf veroordeelde uitzicht te houden op terugkeer in de samenleving, zo dit mogelijk is.’²

Minister van Justitie Korthals Altes, 1986

Deze minister adviseerde eind 1986 aan de Koningin in lijn met het in bovengenoemde zaak gevoerde executiebeleid en conform het advies van de rechtbank om de levenslange gevangenisstraf die in 1969 was opgelegd aan de drievoudig moordenaar Hans van Z. te verwisselen voor een tijdelijke van 28 en een half jaar, opdat de veroordeelde die dan al met één been in de vrije maatschappij stond, na 19 jaar *voorwaardelijk* in vrijheid kon worden gesteld. Er was in zekere zin snelheid geboden want de VI zou per 1 januari 1987 worden afgeschaft en worden vervangen door een regeling van – automatische – ‘vervroegde’ invrijheidstelling (per 1 juli 2008 is die regeling weer terugveranderd in de mogelijkheid van VI).

Vanaf 1969 volgde een periode waarin de levenslange straf in het geheel niet werd opgelegd (1969-1982). Er bestond ook geen bijzondere aanleiding meer voor een VI-regeling. De laatste twee van de oorspronkelijke ‘Vier van Breda’ kregen in 1989 gratie, onder minister Korthals Altes. Hans van Z. is van 1975 tot 1982 de enige commuun levenslanggestrafte. In 1982 werd weer een levenslange gevangenisstraf uitgesproken (tegen Koos H.), evenals in 1983 (Y.) en 1987 (C.). Deze drie veroordeelden vormen thans de langstzittenden van de ‘nieuwe lichte’. Pas midden jaren negentig werd hun situatie actueel, dat wil zeggen dat er, gelet op de lange duur van hun detentie en de effecten daarvan, werd onderzocht of zij wel op de juiste plek werden gedetineerd. In 2001 werd als gevolg van dat onderzoek één van hen, Y., overgebracht naar een TBS-kliniek, met uitzicht op behandeling als een TBS-gestelde, inclusief verlofmogelijkheid, zoals bijna alle andere levenslanggestrafte vóór hem. Deze beslissing wijst nog op het ‘oude’ beleid. Het duurt tot 2004 totdat de minister van Justitie een van het vroegere beleid afwijkend standpunt inneemt.

Minister van Justitie Donner, 2004

In antwoord op Kamervragen 20 juli 2004: ‘(...) de Nederlandse rechter kan geen minimumduur bepalen voor levenslang; de levenslange gevangenisstraf duurt immers levenslang’ (*Aanhangsel Handelingen II 2003/04*, nr. 1972).

Op 1 juni 2004 bij de behandeling van het wetsvoorstel verhoging strafmaxima: ‘Daarom is er een onderscheid gemaakt tussen 20 jaar en levenslang. Dat is gewoon voor de rest van het leven’ (*Kamerstukken II 2003/04*, 28484, nr. 34, p. 30-31).

Deze uitlatingen moeten overigens ook worden gezien in het licht van het onderscheid tussen ‘tijdelijk’ en ‘levenslang’ dat in het debat op dat moment aan de orde was; net zoals de Hoge Raad in het arrest Lucia de Berk d.d. 14 maart 2006, een invulling gaf aan ‘levenslang’ ter

2 Een doorslag van deze brief ligt in het gratiedossier Hans van Z.

onderscheiding van de TBS. Uit die uitspraak werd wel afgeleid dat de Hoge Raad er inmiddels ook een absolute opvatting op na hield, welke veronderstelling, naar uit de uitspraak van 16 juni 2009 bleek, onjuist bleek te zijn.

De woorden van Donner zijn echter wel letterlijk opgevat door de bewindslieden die volgden.

Staatssecretaris van Justitie Albayrak, 2008

‘Levenslang is in beginsel levenslang. Soms is een misdrijf zo ernstig en is het risico dat iemand gevaarlijk blijft zo groot, dat uitsluiting uit de maatschappij noodzakelijk is. Of dat een tijdelijke gevangenisstraf wordt of levenslang, die keuze is aan de rechter. Zeker nu de rechter tegenwoordig gevangenisstraf tot 30 jaar kan opleggen, kunnen we veronderstellen dat hij een zeer weloverwogen beslissing neemt als zijn vonnis levenslang luidt.’ (Congres Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming ‘De jaren tellen’, 6 maart 2008).

‘Ik zie geen dringende noodzaak om de levenslange gevangenisstraf tussentijds te toetsen, bijvoorbeeld na vijftien jaar. Wel ga ik kijken of de huidige gratieprocedure bij levenslanggestraften voldoet en of bijvoorbeeld een advies van de inrichting waar zo iemand verblijft, aanvullende informatie kan opleveren.’ (Congres Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming ‘De jaren tellen’, 6 maart 2008).

‘Bij de modernisering van het gevangeniswezen waar we nu mee bezig zijn, besteden we ook aandacht aan de levenslanggestraften, en met name aan hun verblijf in gevangenissen. Dat verblijf is uiteraard niet gericht op terugkeer in de samenleving.’ (Congres Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming ‘De jaren tellen’, 6 maart 2008).

Minister van Justitie Hirsch Ballin en Staatssecretaris van Justitie Albayrak, 2009

‘Omdat van terugkeer in de samenleving in principe geen sprake is, komen levenslanggestraften niet in aanmerking voor interventies die zijn gericht op het voorbereiden van een succesvolle terugkeer in de samenleving. Dit betekent dat voor de groep levenslanggestraften een andere benadering moet gelden, vooral gelet op de veranderingen in het gevangeniswezen in het kader van het programma Modernisering Gevangeniswezen (MGw).’ (‘Gratieprocedure en tenuitvoerlegging levenslange gevangenisstraf’, brief van 16 oktober 2009, *Kamerstukken II* 2009/10, 32123-VI, nr. 10, onder 2.2).

‘Of een tijdelijke straf of een levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd, is een keuze van de rechter. Het betreft hier een weloverwogen keuze van de rechter tussen een tijdelijke gevangenisstraf van maximaal dertig jaar en een levenslange gevangenisstraf. Met het in 2005 verhogen van het maximum van de tijdelijke gevangenisstraf van twintig naar dertig jaar is het verschil met levenslang minder groot geworden. Dit maakt dat de rechter meer dan voorheen een weloverwogen keuze maakt voor een levenslange gevangenisstraf.’ (‘Gratieprocedure en tenuitvoerlegging levenslange gevangenisstraf’, brief van 16 oktober 2009, *Kamerstukken II* 2009/10, 32123-VI, nr. 10, p. 4).

Op dat moment was deze laatste opmerking slechts van toepassing op één van de destijds 28 definitief veroordeelden, omdat de andere 27 nog onder vigeur van de oude wetgeving, die

■ BIJLAGE 5

geldig was tot 1 februari 2006, waren berecht.

Minister van Justitie Hirsch Ballin, 2010:

‘Ik heb meer dan eens gezegd – mijn antwoord zojuist op de vragen van de heer Teeven illustreert dat – over de plaatsing in de gevangenis, zo nodig in een speciale afdeling van de gevangenis: levenslang is levenslang’. (Verslag van de plenaire vergadering van de Tweede Kamer van 6 april 2010 naar aanleiding van de uitzending van Peter R. de Vries over Koos H.).

In 2010 schrijft minister Hirsch Ballin in *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* dat naar zijn oordeel aan de door hem en de staatssecretaris ingenomen standpunten ‘ten onrechte de conclusie is verbonden dat sprake zou zijn van een fundamentele breuk met het in het verleden gevoerde beleid.’ (E.M.H. Hirsch Ballin, ‘Van twee kanten. De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. De duur van de levenslange gevangenisstraf’, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 2010, nr. 2, p. 80).

**BIJLAGE 6: ENKELE OVERWEGINGEN VAN RECHTERS OM GEEN
LEVENSLANGE GEVANGENISSTRAF OP TE LEGGEN**

Rudolf B.

Gerechtshof Arnhem, 12 juli 2006, LJV AX9524, 20 jaren gevangenisstraf (eerste aanleg: Rechtbank Almelo 12 april 2005, *LJV AT3589*, levenslange gevangenisstraf. Thans onherroepelijk).

Feiten:

Toen verdachte bij zijn aanhouding werd gefouilleerd, pakte hij zijn pistool en loste een dodelijk schot op een politieman in Enschede. Hij vluchtte en schoot opnieuw richting de politie, waarbij een tweede politieman in zijn hoofd werd getroffen. Veroordeling wegens moord, dubbele poging tot moord en verboden wapenbezit.

Motivering van het hof:

“De ernst van de feiten brengt het hof tot een keuze tussen een maximale tijdelijke gevangenisstraf en een levenslange gevangenisstraf. Bij die keuze neemt het hof in aanmerking dat naar de huidige stand van de regelgeving en het beleid een levenslange gevangenisstraf ook daadwerkelijk volledig ten uitvoer wordt gelegd. Dit standpunt is door de minister van Justitie onlangs in de Tweede Kamer ingenomen. Het wijkt af van het in het verleden gevoerde beleid dat erop neerkwam dat een herbeoordeling na ongeveer vijftien jaar plaatsvond, welke tot gevolg kon hebben dat de veroordeelde via gratiëring ‘op jaren werd gesteld’. *Afgezien van gratie bestaat er in Nederland, anders dan in een aantal omringende staten, geen mogelijkheid van enige vorm van tussentijdse toetsing van de vraag of verdere tenuitvoerlegging na bijvoorbeeld 15 of 20 jaar nog wenselijk of noodzakelijk is. Dit noopt het hof tot scherpe toetsing en tot een zekere terughoudendheid daarbij* (curs. wvh).

(...)

Bij afweging van bovengenoemde factoren en alle overige van belang zijnde omstandigheden komt het hof tot de slotsom dat – binnen het gegeven wettelijke kader – volstaan dient te worden met de maximaal mogelijke tijdelijke gevangenisstraf. Het hof zal daarom volstaan met oplegging van een tijdelijke gevangenisstraf voor de duur van 20 jaar.”

Renato Z.

Gerechtshof ‘s-Gravenhage, 13 mei 2008, LJV BD0707, 18 jaren gevangenisstraf (eerste aanleg: Rechtbank Dordrecht 17 april 2007, *LJV BA3403*, levenslange gevangenisstraf. Thans onherroepelijk).

Feiten:

Na een woordenwisseling en een vechtpartij in een eerder stadium, heeft de verdachte het slachtoffer, toen hij deze later op straat tegenkwam, neergeschoten. Veroordeling wegens moord en meermalen (medeplegen) bedreiging.

Motivering van het hof:

“Het hof heeft zich nadrukkelijk beraden over de thans resterende vraag of aan de verdachte een langdurige gevangenisstraf van tijdelijke aard dan wel een levenslange gevangenisstraf

■ BIJLAGE 6

dient te worden opgelegd. Het hof stelt bij de beantwoording van deze vraag voorop dat de thans 24-jarige verdachte, ook bij een ernstig misdrijf als het onder 2 bewezenverklaarde, *uit humanitaire overwegingen in beginsel uitzicht behoort te hebben op een terugkeer in de samenleving* (curs. wvh). De verdachte heeft in koelen bloede, ogenschijnlijk zonder enige aanleiding, een persoon van het leven beroofd. Hij heeft zich in een periode van ongeveer vijf jaar tot tweemaal toe schuldig gemaakt aan een levensdelict en heeft daarnaast nog andere ernstige delicten gepleegd. Uit de rapportages van de deskundigen komt naar voren dat de kans op herhaling van het plegen van ernstige agressieve delicten bestaat, waarbij psycholoog Van Zeijl aangeeft dat die kans groot moet worden ingeschat.

Deze omstandigheden rechtvaardigen naar het oordeel van het hof – mede gelet op de straftoemeting in soortgelijke ernstige geweldszaken (met dodelijke afloop) – het opleggen van een gevangenisstraf van zeer lange duur, doch rechtvaardigen nog niet het opleggen van een levenslange gevangenisstraf. Zowel de psycholoog Van Zeijl, als de psychiater Van der Hoorn leggen er de nadruk op dat de recidivekans sterk samenhangt met het middelengebruik van de verdachte. Het hof gaat ervan uit dat de verdachte na een zeer lange detentie niet langer afhankelijk zal zijn van alcohol en drugs, zodat de recidivekans tenminste zal zijn gereduceerd. Naar het oordeel van het hof leidt het opleggen van een gevangenisstraf van na te melden lange duur tot een adequate vergelding van de door de verdachte gepleegde feiten, tot herstel van de schok die deze feiten in de rechtsorde teweeg hebben gebracht, alsmede tot preventie van soortgelijke delicten door de verdachte in de toekomst, waarbij hetgeen door het hof is vooropgesteld zwaar heeft meegewogen.”

Mehmed Y.

Rechtbank Haarlem, 20 januari 2009, LJN BH0323, 20 jaren gevangenisstraf (hoger beroep: Gerechtshof Amsterdam 8 juli 2011, LJN BR1197, 15 jaren gevangenisstraf).

Feiten:

Verdachte is veroordeeld wegens medeplegen van moord op zijn broer en wegens doodslag van zijn ex-vriendin. Delen van het lichaam zouden zijn uitgekookt in een snelkookpan. Veroordeling wegens medeplegen moord, doodslag en valsheid in geschrifte. In hoger beroep is verdachte vrijgesproken van de doodslag op zijn ex-vriendin.

Motivering van de rechtbank:

“De officier van justitie heeft een levenslange gevangenisstraf geëist uit het oogpunt van vergelding en om de directe omgeving van verdachte en de samenleving optimaal tegen hem te beschermen. Voor de bewezenverklaarde feiten kan levenslange gevangenisstraf worden opgelegd. *De rechtbank is van opvatting dat veroordeelden tot gevangenisstraf als het enigszins mogelijk is uit humanitaire overwegingen het uitzicht op terugkeer en reïntegratie in de samenleving moeten behouden* (curs. wvh). Daaruit vloeit voort dat slechts in gevallen waarin terugkeer in de samenleving onaanvaardbaar is, levenslange gevangenisstraf moet worden opgelegd. Bij de meeste van de recent berechte levensdelicten waarbij levenslange gevangenisstraf is opgelegd, vormde een evident gevaar voor herhaling van soortgelijke delicten het doorslaggevende argument voor het opleggen van deze straf.

Hoewel de door verdachte gepleegde feiten bijzonder ernstig zijn, rechtvaardigen deze in de gegeven omstandigheden op zich niet dat een levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd. De gepleegde feiten zijn sterk situatief bepaald en naar het oordeel van de rechtbank zijn er onvoldoende concrete aanwijzingen dat er ernstig rekening mee moet worden gehouden dat verdachte na zijn vrijlating zal recidiveren. De rapporteurs van het Pieter Baan Centrum

hebben zich in het bovengenoemde rapport onthouden van een uitspraak met betrekking tot het recidivegevaar. De rechtbank heeft zich vervolgens gebogen over de vraag naar de duur van de op te leggen gevangenisstraf. Ten tijde van het plegen van het eerste feit kon voor moord een tijdelijke gevangenisstraf van maximaal 20 jaren worden opgelegd. Ook bij samenloop met andere feiten kon de op te leggen straf in geen geval hoger zijn dan 20 jaren. Weliswaar zijn met ingang van 1 februari 2006 deze strafmaxima verhoogd tot 30 jaren, maar dat maximum kan niet worden toegepast voor feiten die zijn gepleegd vóór 1 februari 2006. De rechtbank wil niet verhelen dat zij, indien dat mogelijk zou zijn, een hogere straf dan 20 jaar zou hebben opgelegd. Zij ziet zich dus gesteld voor de keus om hetzij een tijdelijke gevangenisstraf van 20 jaar, hetzij een levenslange gevangenisstraf op te leggen. Op grond van de hiervoor uiteengezette argumenten heeft de rechtbank gekozen voor de maximaal op te leggen tijdelijke gevangenisstraf, zijnde 20 jaren.”

Leonard S.

Rechtbank Utrecht 28 april 2010, LJN BM2730, 30 jaren gevangenisstraf.

Feiten:

Na lange gevangenisstraf wegens gewelddadige berovingen pleegt verdachte wederom meerdere gewelddadige berovingen waarvan de eerste met dodelijke afloop. Veroordeling wegens gekwalificeerde doodslag, poging beroving en overtreding Wet wapens en munitie.

Motivering van de rechtbank:

“Bezien in dat licht is de vordering van de officier van justitie tot veroordeling van verdachte tot een levenslange gevangenisstraf naar het oordeel van de rechtbank, zowel vanuit het oogpunt van vergelding voor het feit dat hij zijn slachtoffer en diens nabestaanden heeft aangedaan als van beveiliging van de samenleving, begrijpelijk. *Daar staat tegenover dat verdachte thans 27 jaar oud is en dat levenslange gevangenisstraf, behoudens gratiëring, levenslang duurt. Tussentijdse toetsing van een levenslange gevangenisstraf is namelijk naar de thans van kracht zijnde wettelijke regelingen niet aan de orde. Derhalve zou veroordeling tot levenslange gevangenisstraf verdachte ieder perspectief op invrijheidstelling ontnemen* (curs. wvh). Voorts heeft de rechtbank overwogen dat de wet thans voorziet in de mogelijkheid tot het opleggen van een zeer langdurige tijdelijke gevangenisstraf en dat in dat geval bovendien aan een eventuele voorwaardelijke invrijheidstelling met het oog op het voorkomen van recidive strenge voorwaarden kunnen worden verbonden. Een en ander afwegend acht de rechtbank oplegging van een tijdelijke gevangenisstraf voor de maximale duur passend en geboden.”

Brian R.

Gerechtshof 's-Gravenhage 3 maart 2011, LJN BP6640, 29 jaren gevangenisstraf (eerste aanleg: Rechtbank Rotterdam 3 oktober 2008, LJN BG2009, 24 jaren gevangenisstraf)

Feiten:

Na een ruzie in een café schiet de dader op de groep personen met wie hij ruzie had. Daarnaast heeft hij een vrouw op brute wijze verkracht. Veroordeling wegens moord, meermalen medeplegen poging tot moord, verkrachting en verboden wapenbezit.

Motivering van het hof:

“Dat leidt naar het oordeel van het hof overigens niet tot overname van het standpunt van

■ BIJLAGE 6

de advocaat-generaal dat de verdachte met levenslange gevangenisstraf zou moeten worden bestraft. *Het opleggen van levenslange gevangenisstraf moet worden gezien als een uiterst middel aangezien daardoor voor de verdachte – in beginsel – geen uitzicht meer bestaat op terugkeer in de maatschappij* (curs. wvh). Dat perspectief wil het hof uiteindelijk niet aan de verdachte onthouden. Het hof is – alles overwegende – van oordeel dat een geheel onvoorwaardelijke gevangenisstraf van na te melden duur een passende en geboden reactie vormt.”

Monique B.

Gerechtshof 's-Gravenhage, 23 maart 2011, LJN BP8649, 16 jaren gevangenisstraf (eerste aanleg: Rechtbank 's-Gravenhage 2 februari 2010, LJN BL1698, levenslang).

Feiten:

Verdachte werd betrapt toen zij de bankpas wilde stelen van een 79-jarige vrouw voor wie zij als thuishulp had gewerkt. Verdachte doodt vervolgens de vrouw. Blanco strafblad. Veroordeling wegens gekwalificeerde doodslag.

Motivering van het hof:

“Het hof is – mede vanuit een oogpunt van vergelding – van oordeel dat als reactie op een dergelijk feit een gevangenisstraf van aanzienlijke duur passend en geboden is. Daarbij merkt het hof op dat de wetgever op gekwalificeerde doodslag hetzelfde strafmaximum heeft gesteld als op moord.

(...)

Ondanks deze strafverhogende factoren acht het hof anders dan de rechtbank een levenslange gevangenisstraf in dit geval niet passend en geboden. Het hof deelt het oordeel van de rechtbank dat ‘de verdachte in staat moet worden geacht nogmaals een dergelijk feit jegens een ander of anderen te plegen, ook na ommekomst van een langdurige tijdelijke gevangenisstraf’ niet. Gelet op de inhoud van de rapportages pro justitia van het Pieter Baan Centrum d.d. respectievelijk 23 november 2009 en 31 december 2010, heeft het hof – anders dan de rechtbank – geen aanwijzingen gevonden voor dergelijk (ernstig) recidivegevaar. *Daarenboven is het hof van oordeel dat het opleggen van levenslange gevangenisstraf moet worden gezien als een uiterst middel aangezien daardoor voor de verdachte – in beginsel – geen uitzicht meer bestaat op terugkeer in de maatschappij* (curs. wvh).”

BIJLAGE 7: LANDENOVERZICHT

Een meerderheid van de lidstaten van de Raad van Europa heeft wetgeving die voorziet in de mogelijkheid van oplegging van een levenslange straf. Levenslang impliceert echter niet zonder meer dat de straf duurt tot het levenseinde. De meeste landen kennen een regeling voor verkorting van de straf met de mogelijkheid van voorwaardelijke invrijheidstelling (VI).

Dat Nederland in deze een uitzonderingspositie inneemt, werd op 20 januari 2010 tijdens het Algemeen Overleg door de bewindsvrouwe bevestigd (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 32 en p. 39*).

I. Landen met levenslange gevangenisstraf

Ia. met langdurige verplichte detentie, waarna (voorwaardelijke) invrijheidstelling mogelijk is:

Estland:	30 jaar
Litouwen:*	26 jaar
Italië:*****	26 jaar
Polen:*	25 jaar
Slowakije:*	25 jaar
Moldavië:*	25 jaar
Tsjechië:*	20 jaar
Roemenië:*	20 jaar
Turkije:*	20 jaar

Ib. met mogelijkheid van VI na kortere duur:

België:*	VI mogelijkheid na 10 jaar
Frankrijk:*	VI mogelijkheid na 15 jaar
Duitsland:*	VI mogelijkheid na 15 jaar (zie bijlage 7)
Luxemburg:*	VI mogelijkheid na 15 jaar
Zwitserland:*	VI mogelijkheid na 15 jaar

Engeland en Wales: tariff-systeem, waarbij de rechter bij oplegging de minimum duur van de levenslange straf bepaalt, zie toelichting *****.
Een ‘whole life tariff’ kan na 25 jaar opnieuw worden beoordeeld*.

Denemarken:***	wettelijke VI-regeling door de rechter en detentiefasering
Ierland:***	wettelijke VI-regeling door de rechter en detentiefasering
Schotland:***	wettelijke VI-regeling door de rechter en detentiefasering

II. Land dat de straf buiten toepassing laat

IJsland:*	Geen levenslange straf opgelegd sinds 1940
-----------	--

■ BIJLAGE 7

III. Landen zonder levenslange straf, maar met lange tijdelijke straf:

Kroatië:*	maximum zwaarste straf 20 jaar - 40 jaar. VI na de helft van de straftijd, in uitzonderlijke gevallen na een derde. Tussen 1998 en 2001 opgelegd aan 3 personen.
Spanje:*	maximum zwaarste straf 30 jaar
Slovenië:*	maximum zwaarste straf 30 jaar. VI mogelijk na minimaal 15 jaar en drie kwart van de straf
Portugal:*	maximum zwaarste straf 25 jaar, in exceptionele gevallen 30 jaar
Noorwegen:*	maximum zwaarste straf 21 jaar. VI mogelijk na 12 jaar

IV. Land met verplichte invrijheidstelling

Zweden:*	verplichte invrijheidstelling na tweederde deel van de straf (wordt mogelijk in heroverweging genomen)
----------	--

V. Landen zonder VI-regeling maar met de mogelijkheid van gratie

Finland:**	gebruikelijk is dat na 12 tot 14 jaar voorlopige gratie wordt verleend
Cyprus:****	kent een de facto-gratiebeleid en een zeer summiere wettelijke VI-regeling
Nederland:	?

Landen buiten Europa

Antillen:**	in het ontwerp Wetboek van Strafrecht is voorzien in periodieke toetsing na 20 jaar.
Canada:***	wettelijke VI-regeling, door de rechter, en detentiefasering
Nieuw Zeeland:***	wettelijke VI-regeling, door de rechter, en detentiefasering

Internationaal Strafhof

Ook het Internationaal Strafhof kent de mogelijkheid van de levenslange gevangenisstraf (art. 77 Rome Statute of the International Criminal Court). In art. 110 van het Statuut is bepaald dat het Hof na 25 jaren 'shall review the sentence to determine whether it should be reduced'.

Conclusie landenvergelijking

Uit het overzicht blijkt dat Nederland een unieke plaats inneemt omdat er geen vooruitzicht is op VI, geen sprake is van detentiefasering en geen aantoonbaar de facto-gratiebeleid bestaat zoals in Finland en Cyprus.

Bronnen landenoverzicht:

- * Overzicht S. Snacken en mr. P. Tournier met betrekking tot levenslange gevangenisstraf in de lidstaten van de Raad van Europa, gepresenteerd ter gelegenheid van de *ad hoc* Conference of Directors of Prison Administration and Probation Service, georganiseerd door de Raad van Europa (Rome, 25-27 November 2004), opgenomen in *Léger/Frankrijk*, EHRM 11 april 2006, rechtsoverweging 46 e.v.).
- ** ‘Levenslang, perspectief op verandering’, Advies van de Raad voor Strafrechts-toepassing en Jeugdbescherming van 1 december 2006.
- *** Interne nota Ministerie van Justitie.
- **** EHRM 12 februari 2008 inzake *Kafkaris/Cyprus*.
- ***** Gegevens van B.M. Fiori, L.L.M., Vakgroep strafrecht, Rijksuniversiteit Groningen
- ***** Toelichting Engeland en Wales:

Deze landen kennen een zeer uitgebreide regeling voor de oplegging en tenuitvoerlegging van levenslange straffen die moeten worden opgelegd en die welke ter keuze staan (‘mandatory en discretionary lifesentences’). De regelingen zijn naar aanleiding van kritische arresten van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) aangepast (zie o.a. W.F. van Hattum, ‘Het irrationele van de levenslange straf. De levenslange gevangenisstraf in Nederland in het licht van de rechtspraak van het EHRM en andere Europese ontwikkelingen’, in: *Systeem in ontwikkeling, Liber Amicorum G. Knigge* (red. A. Hartevelde, D.H. de Jong en E.F. Stamhuis), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005, p. 231-259).

Toevoeging R. Gaarhuis, Universiteit Tilburg:

In maart 2008 kenden Engeland en Wales 10.911 ‘levenslang’ gestraften op een totaal van ca. 83.000 gedetineerden. Het gaat om gedetineerden die een life sentence uitzitten (ca. 6.740) en gedetineerden aan wie een zogenaamde ‘IPP’ (imprisonment for public protection) is opgelegd (ca. 4.170). Beide sancties vallen onder de noemer ‘indeterminate sentences’ en kunnen in principe levenslang voortduren; na het verstrijken van ‘the period necessary to meet the requirements of retribution and deterrence’ (de zogenaamde ‘tariff’), kan de parole board VI bevelen.

Uit de ‘Annual offender management caseload statistics’ van 2008 kan worden opgemaakt dat gedetineerden gestraft voor het delict moord, gemiddeld 16 jaar in detentie doorbrengen alvorens voor parole in aanmerking te komen. Bij de andere categorieën lifers (de IPP’s en gedetineerden veroordeeld voor delicten als poging tot moord, doodslag, verkrachting) is de gemiddelde detentieduur ca. 9 jaar.

Info en statistiek:

www.hmprisonservice.gov.uk/adviceandsupport/prison_life/lifesentencedprisoners/
<http://www.justice.gov.uk/publications/prisonandprobation.htm>

NB. Zie voorts voor een mondiaal overzicht van nationale regelingen: Wikipedia
http://en.wikipedia.org/wiki/Life_imprisonment.

BIJLAGE 8: DE POSITIE VAN LEVENSLANGGESTRAFTEN IN DUITSLAND
PARAGRAAF 57A EN 57B

Door mw. mr. C.D. Bakker (bewerking doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 2009)

Evenals in Nederland kan in Duitsland gratie worden verleend aan levenslanggestraften. Anders dan het Nederlandse recht kent het Duitse recht daarnaast nog een vorm van rechterlijke beoordeling van de noodzaak en wenselijkheid van het voortzetten van de tenuitvoerlegging van de levenslange sanctie. Die is te vinden in de paragrafen 57a en 57b van het Duitse Strafgesetzbuch (StGB).

Paragraaf 57 StGB bepaalt dat het gerecht een levenslanggestrafte voorwaardelijk in vrijheid (VI) stelt, indien 15 jaren van de sanctie zijn uitgezeten en ‘nicht die besondere Schwere der Schuld des Verurteilten die weitere Vollstreckung gebiete’.

De beoordelingsmaatstaf of ‘die besondere Schwere der Schuld des Verurteilten’ de verdere tenuitvoerlegging van de levenslange sanctie al dan niet bepaalt, is na het oordeel van het Bundesverfassungsgericht in 1977 over de grondwettigheid van de levenslange gevangenisstraf in de wet terechtgekomen (§57a StGB). In deze uitspraak overwoog het hoogste gerecht, dat ook een levenslanggestrafte recht heeft op resocialisatie en in beginsel een kans behoort te behouden om op een bepaald moment in vrijheid te worden gesteld.

Het gerecht meende dat de mogelijkheid van gratie alleen aan de veroordeelde te weinig rechtszekerheid en rechtsbescherming biedt. De beginselen van de rechtsstaat verlangen dat de wetgever regels formuleert met betrekking tot de *voorwaarden waaronder de tenuitvoerlegging van de levenslange straf kan worden geschorst* (curs. cb) en met betrekking tot de procedure op basis waarvan beslissingen ter zake worden genomen.

Volgens artikel §57a, tweede zin, juncto §57 lid 1, tweede zin, moet de vrijlating in het licht van de publieke veiligheid geoorloofd zijn. Bij de beslissing over VI-verlening spelen factoren, zoals de persoonlijkheid van de veroordeelde, het gedrag van de veroordeelde ten tijde van de detentie, zijn omstandigheden en de effecten die vervroegde vrijlating op hem of haar zullen hebben, een rol.

Krachtens artikel §57a StGB juncto §78b van het Gerichtsverfassungsgesetz (GVG), is het de Strafvollstreckungskammer die in eerste aanleg na het verstrijken van vijftien jaren beoordeelt of de verdere tenuitvoerlegging van de straf moet worden geschorst, met als gevolg dat de veroordeelde voorwaardelijk in vrijheid wordt gesteld (VI). Deze zelfstandige kamer is onderdeel van het Landgericht dat de levenslange straf heeft opgelegd. Drie rechters, inclusief de voorzitter, beslissen over het verzoek om ‘schorsing van de verdere tenuitvoerlegging van de resterende tijd van een levenslange gevangenisstraf.’

In 1992 heeft het Bundesverfassungsgericht zich uitgesproken over de grondwettigheid van §57a StGB. In deze uitspraak overweegt het gerecht dat het vaststellen van ‘die besondere Schwere der Schuld’ aan de feitenrechter (het Landgericht in eerste aanleg en het Oberlandesgericht in hoger beroep) moet worden overgelaten. De Strafvollstreckungskammer is gebonden aan dit oordeel van de feitenrechter, wanneer hij vervolgens over VI beslist.

■ BIJLAGE 8

Overweegt de Strafvollstreckungskammer om VI te verlenen, dan laat deze een deskundige volgens §454 lid 2, sub 2 Strafprozeßordnung (StPO), de levenslanggestrafte onderzoeken. Volgens §454 lid 2, tweede zin, wordt onderzocht ' (...) ob bei dem Verurteilten keine Gefahr mehr besteht, daß dessen durch die Tat zutage getretene Gefährlichkeit fortbesteht.' Het OM, de veroordeelde en de instanties die met de tenuitvoerlegging van de levenslange sanctie zijn belast, kunnen worden gehoord, evenals een deskundige. De veroordeelde wordt, op enkele uitzonderingsgevallen na, mondeling gehoord, zo zegt §454 lid 1.

Tegen een beslissing van de Strafvollstreckungskammer staat hoger beroep open bij de Strafsenat van het Oberlandesgericht, zo zeggen §116 en §121 GVG. Deze kamer bestaat volgens §122 GVG uit drie dan wel vijf rechters.

Grondwettelijke toetsing: het Bundesverfassungsgericht

Artikel 93 van de Duitse grondwet (Grundgesetz; ofwel GG) bepaalt dat het Bundesverfassungsgericht ervoor moet zorgen dat alle instituties van de staat zich aan de grondwet houden. Bij dit gerecht kan worden geklaagd over de ongrondwettigheid van een maatregel van een administratief orgaan, het vonnis van een gerecht of een wet. Artikel 103 GG zegt dat een ieder recht heeft op een rechterlijk verhoor voor dit gerecht. Het Bundesverfassungsgericht is slechts toegankelijk wanneer andere rechtsmiddelen zonder succes zijn uitgeput. De beslissing van het Bundesverfassungsgericht is definitief en alle andere rechterlijke lichamen moeten zich aan de ontwikkelde 'case law' van dit gerecht houden.

Op 8 november 2006 deed het Bundesverfassungsgericht een uitspraak die duidelijk aangeeft waar de levenslange gevangenisstraf aan moet voldoen. Deze zal hier worden besproken omdat in de uitspraak wordt erkend dat ook voor levenslanggestraften belangrijke 'menselijke' waarborgen moeten gelden. Nog niet eerder is door een nationale rechterlijke instantie op zo heldere wijze uiteengezet aan welke eisen een levenslange sanctie moet voldoen. De gehele uitspraak staat in het teken van de menswaardigheid: een levenslanggestrafte moet in dit kader perspectief op vrijlating hebben en bovendien op een toekomst buiten de gevangensmuren worden voorbereid.

Hoewel de uitspraak enkel betrekking heeft op het Duitse rechtssysteem, kan deze wel degelijk een grensoverschrijdende betekenis hebben. Duitsland heeft reeds ingezien dat het van belang is dat ieder land aan levenslanggestraften perspectief en dus hoop blijft bieden. Hieronder staan de belangrijkste overwegingen van het Bundesverfassungsgericht op een rij.

Menselijke waardigheid

Het Bundesverfassungsgericht stelt in het begin van de uitspraak van 2006 dat de menselijke waardigheid de belangrijkste rechtswaarde binnen de grondwettelijke ordening is en dat deze aan niemand kan worden ontnomen. De voltrekking van de levenslange gevangenisstraf die op grond van gevaarlijkheid van de dader langer duurt dan de bijzondere ernst van de schuld vereist, levert volgens het gerecht geen schending van de Menschenwürde of vrijheidsrechten op. De detentieschade die kan voortvloeien uit de voortzetting van de levenslange gevangenisstraf nadat de bijzondere zwaarte van de schuld dit niet meer vereist, is volgens het Bundesverfassungsgericht bovendien niet zonder meer ongrondwettig. Volgens het gerecht zijn

‘(...) irreparable Schäden psychischer oder physischer Art (...)’ niet ‘(...) notwendigerweise die Folge eines langen Freiheitsentzuges’.¹ De bescherming van de menswaardigheid verplicht de gemeenschap er wel toe om al tijdens de detentie zorg te dragen voor de voorbereiding van de veroordeelde op zijn terugkeer in de maatschappij, want zo zegt het gerecht: ‘Gesundheitliche Beeinträchtigungen auf Grund eines langjährigen Strafvollzuges sind (...) nicht ausgeschlossen. Um diesem Problem zu begegnen, findet die Androhung der lebenslangen Freiheitsstrafe ihre verfassungsrechtlich notwendige Ergänzung in einem sinnvollen Behandlungsvollzug.’²

Volgens het gerecht zijn zowel de administratie als de penitentiaire inrichtingen ‘(...) auch bei zu lebenslanger Freiheitsstrafe verurteilten Gefangenen verpflichtet, auf deren Resozialisierung hinzuwirken, sie lebensstüchtig zu erhalten und schädlichen Auswirkungen des Freiheitsentzuges entgegenzuwirken.’³ Paragraaf 3 lid 3 van de Strafprozeßordnung (StPO) zegt: ‘Der Vollzug ist darauf auszurichten, daß er dem Gefangenen hilft, sich in das Leben in Freiheit einzugliedern.’

Ook komen levenslanggestraften, op grond van laatstgenoemde wet, in aanmerking voor versoepelende resocialiseringsmaatregelen zoals de overplaatsing naar een open inrichting/afdeling (§10 lid 1) en het verrichten van werkzaamheden onder toezicht buiten de inrichting (§11). Die dienen volgens het gerecht ‘(...) der Wiedereingliederung des Delinquenten in die Gesellschaft’ en kunnen er aan bijdragen dat de detentieschade die de veroordeelde oploopt, beperkt blijft tot een minimum.

De concrete en realiseerbare kans op vrijlating

De menswaardigheid en het rechtsstaatsprincipe eisen volgens het Bundesverfassungsgericht dat er een concrete en grondwettelijk realiseerbare kans bestaat om weer in vrijheid te worden hersteld.⁴ Bij de beslissing over de voortdoring van de vrijheidsbeneming moet niet alleen rekening worden gehouden met de menswaardigheid maar ook met de in de Duitse grondwet gegarandeerde vrijheid van de persoon. Het vrijheidsgrondrecht ‘(...) darf nur aus besonders gewichtigen Gründen und unter strengen formellen Gewährleistungen eingeschränkt werden.’⁵ Volgens het gerecht is de voortzetting van de tenuitvoerlegging van de levenslange straf wegens recidivegevaar nadat de bijzondere zwaarte van de schuld dit niet meer vereist, alleen toegestaan zolang dat werkelijk nodig is om de maatschappij tegen gevaarlijke personen te beschermen.⁶

Bij de beslissing over de voortzetting van de detentie weegt de rechter het algemene belang van beveiliging van de samenleving af tegen het individuele recht op vrijheid van de veroordeelde. De gevaarlijkheidsprognose speelt in het onderzoek een belangrijke rol. Het recidiverisico moet zeer gering zijn bij delicten die een hoogwaardig rechtsgoed beschermen. Bij delicten zoals moord, waar een levenslange sanctie op staat, komt aan het belang van de beveiliging van de maatschappij een groot gewicht toe bij de vraag of de veroordeelde bij vrijlating niet nogmaals een strafdaad zal begaan.⁷ Hierbij is van belang dat ook een verminderd of gering risico op recidive de ‘Restaussetzung’ van de levenslange vrijheidsstraf niet verhindert.

1 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 76.

2 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 77.

3 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 77 en 79.

4 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 83.

5 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 86.

6 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 87.

7 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 94.

■ BIJLAGE 8

Wel zal de voortduring van een levenslange sanctie naarmate de jaren verstrijken, sneller in strijd kunnen komen met het ‘Übermaßverbot’ (eis van proportionaliteit), indien van de veroordeelde nog enkel het gevaar uitgaat dat deze middelzware delicten zal plegen en er blijvend afwijzend op VI-verzoeken wordt gereageerd.⁸

De regelmatige heroverweging van de sanctie

Regelmatig moet er volgens het Bundesverfassungsgericht een heroverweging plaatsvinden van de verdere voortzetting van de levenslange vrijheidsstraf. Alleen zo kan zeker worden gesteld dat ook na verloop van 15 jaren de vrijheidsbeneming alleen zo lang duurt als noodzakelijkerwijs nodig is. Het gerecht zegt: ‘Die wiederkehrende Überprüfung der Aussetzungsreife gewährleistet dem Betroffenen eine prozedurale Rechtssicherheit und die Perspektive, dass sich seine Chance auf Entlassung in bestimmten Zeitabständen realisieren kann.’⁹

Er is geen wettelijke regeling die een regelmatige toetsing waarborgt. De onduidelijkheid van het toetsingsmoment is volgens het gerecht een noodzakelijk gevolg van de veroordeling van een in beginsel niet-tijdelijke gevangenisstraf. De daarmee gepaard gaande onzekerheden worden echter deels opgeheven doordat al tijdens de detentie aan de resocialisering van de levenslanggestrafte wordt gewerkt, waardoor hij perspectief op vrijlating houdt.¹⁰

De wet voorziet ook niet in een regeling waarin van ambtswege regelmatig wordt overwogen of de vrijheidsstraf moet worden voortgezet. Maar zowel het OM als de veroordeelde kunnen *op elk moment* (curs. cb) om vervroegde vrijlating verzoeken. Dit recht wordt enkel ingeperkt door §57a lid 4 StGB. In deze paragraaf wordt het gerecht de mogelijkheid gegeven te regelen dat tussen twee aanvragen hoogstens een periode van twee jaar moet zitten. Mocht de veroordeelde na het verstrijken van deze termijn nog niet opnieuw een aanvraag hebben ingediend en zijn er aanwijzingen voor dat deze daartoe niet in de gelegenheid is, dan moet zonodig ambtshalve de toets worden ingeroepen.¹¹

Het deskundigenonderzoek

Bij zijn beslissing over VI moet de Strafvollstreckungskammer inlichtingen van ervaren deskundigen inwinnen. ‘Die Strafvollstreckungskammer darf für den Fall, dass sie eine bedingte Entlassung in Erwägung zieht, bei ihrer Entscheidung nicht allein auf Beurteilungen der Justizvollzugsanstalt vertrauen (...).’¹²

Door een specialist moet volgens §454, lid 2, eerste zin, Strafprozeßordnung (StPO) worden onderzocht ‘(...) ob keine Gefahr mehr besteht, dass die durch die Tat zutage getretene Gefährlichkeit des Verurteilten fortbesteht (Gefährlichkeitsprognose).’ Naarmate de vrijheidsbeneming langer duurt, wint het wetenschappelijk gefundeerde onderzoek naar de Gefährlichkeitsprognose aan belang en worden er ook hogere eisen gesteld aan de motivering

8 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 96.

9 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 102.

10 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 111.

11 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 102, 104 en 105.

12 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 109.

van de rechter.¹³ ‘Vor allem wenn (...) die besondere Schwere der Schuld die weitere Vollstreckung nicht mehr gebietet, gewinnt der Anspruch des Verurteilten auf Achtung seiner Menschenwürde und seiner Persönlichkeit zunehmendes Gewicht auch für die Anforderungen, die an die für eine positive Prognoseentscheidung notwendige Sachverhaltsaufklärung zu stellen sind.’¹⁴

Daarom geldt voor het gerecht, in die gevallen waarin de bijzondere zwaarte van de schuld de verdere vrijheidsbeneming niet meer vereist, nog meer dat ‘(...) der Entscheidung (...) ein zeitnahes wissenschaftlich fundiertes Gutachten der Prognoseentscheidung zugrunde gelegt werden, denn die Gefährlichkeitsprognose ist nach der gesetzlichen Regelung der zentrale Gesichtspunkt für die Aussetzungsentscheidung mit der Folge, dass schon die Frage der beabsichtigten Strafrestaussatzung regelmäßig nur auf der Grundlage eines hinreichend verlässlichen Gutachtens beantwortet werden kann.’¹⁵

Bij de motivering moet door de gerechten rekening worden gehouden met ‘das zunehmende Gewicht der rechtsstaatlich eingeräumten Chance auf Freiheit bei lang dauerndem Freiheitssetzung (...)’. De eisen die aan de motivering van een VI-beslissing worden gesteld, zijn hoger naarmate de vrijheidsbeneming langer duurt want ‘(...) mit dem immer stärker wirkenden Gewicht des Persönlichkeitsrechts des Verurteilten wächst die verfassungsgerichtliche Kontrolldichte.’ De rechter kan niet volstaan met algemeenheden maar ‘(...) muss seine Bewertung substantiiert offen legen.’¹⁶

De detentiesituatie

Volgens het Bundesverfassungsgericht moeten de autoriteiten die met de tenuitvoerlegging van de straf zijn belast tijdig ‘(...) notwendigen Entlassungsvorbereitungen in Gang setzen’ om een vrijlating voor te bereiden. Over het nemen van maatregelen die de toekomstige vrijlating van de gedetineerde voorbereiden, moet volgens het gerecht zeker bij lange vrijheidsstraffen op een vroeg tijdstip worden besloten ‘(...) weil die für die erfolgreiche Wiedereingliederung des Verurteilten erforderlichen Maßnahmen regelmäßig einen umso größeren Aufwand erfordern, je länger sich der Verurteilte in Haft befunden hat.’¹⁷

Bij beslissingen over de voortzetting van de tenuitvoerlegging van de levenslange sanctie moet volgens het Bundesverfassungsgericht bovendien worden overwogen of de voltrekking van de straf door maatregelen kan worden versoepeld. Zeker wanneer de tenuitvoerlegging ‘(...) nicht mehr in erster Linie dem Ausgleich zurückliegender Rechtsgutverletzungen, sondern im Wesentlichen der Verhinderung zukünftiger Straftaten dient (...)’, moet worden bekeken of de bijzondere belasting die een levenslange sanctie met zich meebrengt, kan worden verlicht door de detentieomstandigheden voor de gedetineerde te versoepelen.

Deze versoepelende maatregelen moeten de levenskwaliteit van de gevangene verzekeren. Een geprivilegeerde tenuitvoerlegging van de levenslange sanctie is zeker in de gevallen waarin de bijzondere zwaarte van de schuld de verdere tenuitvoerlegging niet meer vereist (dus na afloop van het vergeldende deel) en de verdere vrijheidsbeneming vooral de bescherming

13 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 100.

14 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 110.

15 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 110.

16 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 113.

17 Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 111.

■ BIJLAGE 8

van de maatschappij dient, gerechtvaardigd nu ‘die hiervon Betroffenen wegen ihrer langen Inhaftierung und der Ungewissheit des Entlassungszeitpunktes einem besonderen Leidensdruck ausgesetzt sind.’¹⁸

¹⁸ Bundesverfassungsgericht 8 november 2006, nr. 115.

BIJLAGE 9: HET FORUM LEVENSLANG EN DE NABESTAANDEN VAN SLACHTOFFERS VAN ZEER ERNSTIGE DELICTEN

De doelstelling van het Forum en de nabestaanden van slachtoffers

Het Forum is zich ervan bewust dat het gaat om een straf die is opgelegd wegens zeer ernstige delicten die zeer veel leed aan de slachtoffers en nabestaanden toebrengen en een diepe indruk op de samenleving achterlaten. Ook wordt erkend dat de oplegging van een levenslange gevangenisstraf voor dergelijke delicten uit een oogpunt van vergelding en maatschappijbeveiliging een passende reactie kan zijn.

De doelstelling van het Forum is niet tegengesteld aan de doelstelling van organisaties die de belangen van slachtoffers nastreven. Beider belangen zijn echter geen communicerende vaten. In de doelstelling van het Forum is ruimte voor de erkenning van het leed van nabestaanden en slachtoffers naast de noden en de rechten van de dader en diens naasten.

De werkzaamheden van het Forum in relatie tot nabestaanden

Het Forum onderkent dat bij de invulling van het perspectief voor levenslanggestraften ook de belangen van slachtoffers en nabestaanden moeten worden betrokken. Het Forum heeft daarom uit zijn midden een werkgroep opgericht die zich bezighoudt met de vraag op welke wijze dit het beste zou kunnen gebeuren.

Deze werkgroep heeft hiertoe onder meer contact met InterVICT, het 'International Victimology Institute Tilburg'. Dit instituut promoot en beoefent interdisciplinair onderzoek dat bijdraagt aan de kennis over de versterking van de positie en de ondersteuning van slachtoffers van misdrijven.

Het Forum heeft op een symposium op 3 oktober 2009 in Amsterdam prof. dr. mr. J.J.M. van Dijk uitgenodigd om mee te denken over de wijze waarop de belangen van slachtoffers het beste recht kan worden gedaan zonder dat het uitgangspunt van een humane bejegening van levenslanggestraften wordt losgelaten.

Onderzoeksresultaten met betrekking tot de behoeften van nabestaanden

Uit onderzoek van InterVICT blijkt dat nabestaanden en slachtoffers gebaat zijn bij een individuele bejegening tijdens het opsporingsonderzoek en de berechting. Tevens blijkt dat de hoogte van de opgelegde straf niet samenhangt met een betere verwerking van traumatische gebeurtenissen.

Uit het recente verslag van het slachtofferonderzoek in de zaak Y. (najaar 2009) blijkt dat de nabestaanden en slachtoffers niet alleen weinig begrip kunnen opbrengen voor het feit dat er al

■ BIJLAGE 9

jaren verlof wordt verleend aan de dader¹, maar ook voor het feit dat zij niet werden verwittigd over het verlof en dat zij 27 jaar lang geen informatie, hulp en steun van de overheid hebben ontvangen en niet zijn geweest op het bestaan van de mogelijkheid van schadevergoeding uit het schadefonds geweldsmisdrijven.

Slachtoffers vinden het blijkens dat onderzoek belangrijk dat de gestrafte niet terugkeert naar de plaats waar het delict is gepleegd. (In casu was een dergelijke voorwaarde aan het verlof verbonden).

Literatuur:

- J.J.M. van Dijk, 'De komende emancipatie van het slachtoffer. Naar een verbeterde rechtspositie voor gedupeerden van misdrijven', *Tijdschrift voor herstelrecht*, 2009, p. 20-39, en de in dat artikel aangehaalde literatuur.

Contacten met op de nabestaanden en slachtoffers gerichte organisaties

In het Forum participeren nabestaanden van slachtoffers. De voorzitter van het Forum heeft op 8 april 2009 tijdens een Symposium over de levenslange gevangenisstraf in Groningen met nabestaanden gesproken. Twee ouders van vermoorde kinderen voerden er het woord: J. Keijzer, vicevoorzitter Vereniging Ouders van een Vermoord Kind (VOVK) en J. de Ruijter de Wildt, advocaat in Groningen. De laatste is toetreden tot het Forum. Met de voorzitter en de vicevoorzitter van de VOVK heeft gedachtewisseling plaatsgevonden.

Het Forum staat open voor nader contact met nabestaanden van slachtoffers en is bereid tekst en uitleg te geven van zijn doelstellingen aan al die organisaties die belangen van het slachtoffer als primaire doelstelling hebben en om zijn oor bij deze organisaties te luisteren te leggen.

Het positieve effect van het bieden van perspectief

Het bieden van perspectief geeft de veroordeelde de mogelijkheid zich ervan bewust te worden dat zijn bestaan er nog toe doet voor anderen en hij dus niet volledig 'afgeschreven' is. Zo kan hij in staat gesteld worden verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen bestaan en dat van de slachtoffers en nabestaanden en kan hij zo alsnog een positieve bijdrage leveren aan de samenleving.

Vanzelfsprekend bestaat er geen enkele verplichting voor slachtoffers om de dader bij de verwerking van hun leed te betrekken. In bijzondere gevallen kan daar echter wel behoefte aan bestaan.

Voorbeelden van geslaagde resocialisatie zijn te vinden in de oude en afgesloten gratiedossiers. Bijvoorbeeld een veroordeelde die over uitzonderlijke muzikale kwaliteiten beschikte en werk vond bij een instituut voor muzikwetenschap. Ook 'dokter O.' die veroordeeld werd wegens de moord op zijn vrouw en nog eens, wegens moord op een medegedetineerde, is succesvol geresocialiseerd. Op verzoek van zijn kinderen, de nabestaanden van het slachtoffer, kon het contact met hem na jaren van intensieve behandeling worden hersteld. O. kon zelfstandig gaan wonen en vond werk als documentalist.

¹ Hierover o.a. De Telegraaf 25 en 26 augustus 2009.

Wet versterking positie slachtoffer

Het Forum onderstreept het belang van artikel 51a Wetboek van Strafvordering (Sv) zoals dat thans (per 1 januari 2011) luidt (Wet van 17 december 2009 ter versterking van de positie van het slachtoffer in het strafproces, Stb. 2010, 1 en Stb. 2010, 193). Hierin is bepaald dat de officier van justitie zorg moet dragen voor correcte bejegening van het slachtoffer. Bovendien moet hij het slachtoffer onder meer bij misdrijven waarvoor levenslange gevangenisstraf is opgelegd, desgevraagd informeren over de invrijheidstelling van een veroordeelde. Op grond van het nieuwe artikel 51d Sv gelden deze bepalingen ook jegens nabestaanden.

Literatuur:

- R.S.B. Kool, commentaar op artikel 51a-51h Sv (suppl. 178, november 2009) en commentaar op artikel 51a Sv (suppl. 182, februari 2010), in: A.L. Melai & M.S. Groenhuijsen, *Het wetboek van strafvordering*, Deventer: Kluwer (losbladig).

BIJLAGE 10: ‘EEN LEVENSLANGE GEVANGENISSTRAF OVERLEEF JE NIET’

Door dr. K.J.J. Waldeck, justitieel geneeskundige

De laatste jaren worden steeds meer levenslange gevangenisstraffen uitgesproken. De levenslanggestraften komen niet in aanmerking voor strafverkorting door bijvoorbeeld voorwaardelijke invrijheidstelling (VI), hoogstens in zeer bijzondere gevallen voor gratie. Dit betekent de facto (in de praktijk) geen enkel perspectief op een leven buiten detentie. Dit betekent ‘de cel’ tot de dood hen van ons scheidt. Zodra de levenslanggestrafte tot het besef komt dat zijn leven buiten detentie geen perspectief meer heeft en hem nauwelijks nog hoop of enig doel biedt, raakt hij langzaam in een ernstig depressieve toestand. De dood blijkt dan soms ongewild het wenkende perspectief.

In 2005 schreef Jos Verhagen ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) het boek ‘Waar vrijheid ophoudt en weer kan beginnen’. Deze woorden weerspiegelen de meest voorkomende werkelijkheid waarop het beleid is gericht, namelijk op gedetineerden die vroeg of laat weer in vrijheid worden gesteld. In het hele boek wordt met geen woord gerept over levenslanggestraften. Dat is niet te wijten aan de auteur. Het beleid is voorsnog op geen enkele wijze afgestemd op gedetineerden die voor de rest van hun leven aan ons detentiesysteem zijn toevertrouwd. Anders is het gesteld met de longstay TBS’er. Voor hen kennen we inmiddels een specifiek op hen gericht regiem waarin zingeving en perspectief tot de mogelijkheden behoren.

De bewindslieden van Justitie hebben inmiddels in hun brief van 16 oktober 2009 een humane tenuitvoerlegging van de levenslange straf aangekondigd. Dit beleid dient dan gericht te zijn op een humane bejegening van levenslanggestraften en een zinvolle tijdsbesteding met een reëel uitzicht op VI. Een beleid bovendien dat hen de mogelijkheid biedt binnen – dan wel misschien op termijn buiten – de muren een positieve en weer gewaardeerde bijdrage te leveren aan de samenleving. De samenleving waarin zij weliswaar volledig ontspoord waren en waarvan zij op dit moment volledig buitengesloten zijn en worden, maar waarin zij wellicht weer een geaccepteerde en waardevolle plaats kunnen veroveren. Een beleid dus dat ook voor deze mensen weer zingeving in het leven en enig perspectief kan gaan bieden.

De volgende casus illustreert dat het wenselijk en noodzakelijk is dat naast de mogelijkheid van een op jaren stellen van de opgelegde levenslange gevangenisstraf een beleid ontwikkeld wordt dat speciaal gericht is op het overleven van deze straf¹:

‘Een 63-jarige man is al enkele jaren gedetineerd in verband met een levensdelict waarvoor hij tot in hoogste instantie een levenslange gevangenisstraf heeft gekregen. In de loop van de jaren is bij hem het besef doorgedrongen dat hij nooit meer ‘buiten’ zal komen. Aanvankelijk heeft hij zich tegen deze gedachte verzet door een groot aantal somatische klachten te presenteren die naar zijn oordeel de één na de ander een levensbedreigend karakter hebben. Hij valt aanvankelijk ook fors af. Hij wordt diverse keren onderzocht voor deze klachten zonder dat een somatische oorzaak wordt gevonden. Ziekenhuisopnamen, second opinions en langdurige gesprekken kunnen hem niet van zijn gedachte afbrengen dat hij dodelijk ziek is en dat hij geholpen moet worden. Ook de gebruikelijke psychologische en psychiatrische hulp heeft geen

1 De casus is ontleend aan de praktijk van dr. K.J.J. Waldeck.

■ BIJLAGE 10

invloed op zijn welbevinden. Regelmatig weigert hij de geboden hulp of hanteert hij deze hulp juist buitenproportioneel. Hij verlangt naar de dood zonder het echt te willen. Hij heeft een afscheidsbrief aan zijn moeder geschreven en afscheid genomen van zijn vrouw en zoon. Hij wordt vanwege zijn oninvoelbare gedrag bovendien voortdurend van de ene inrichting naar de andere inrichting overgeplaatst. Hij trekt zich nu terug op zijn cel, wil geen contact met medege-detineerden (waarvan vroeger dan wel later de vrijheid weer kan beginnen), onttrekt zich aan activiteiten en eet en drinkt slechts het hoogstnoodzakelijke.’

De gebruikelijke somatische, psychologische en psychiatrische hulp komt niet tegemoet aan de noden van de betrokkene. Welke noden heeft hij eigenlijk? Hebben wij wel mogelijkheden of willen wij wel in mogelijkheden voorzien om aan die noden tegemoet te komen? De zorgverleners hebben een volkomen machteloos gevoel bij deze situatie, of is het gewetensnood in deze ethische spagaat? Zo’n gevoel dat we kennen bij een patiënt die in de laatste fase zit van een levensbedreigende ziekte. We zijn dan zelf ‘als de dood voor de dood’ en hebben de neiging om tegen beter weten in steeds maar weer irrationele diagnostiek te doen en zinloze behandelingen in te zetten of ... de patiënt af te weren en te ontlopen. Maar hem loslaten en zijn eigen dood laten kiezen, kan ook niet. Eén van ons verzuchtte in het psychomedisch overleg: ‘Maar binnen detentie mag toch niemand dood gaan’.

Een levenslange straf vraagt om een brede discussie over de gewenste en noodzakelijke zorg aan levenslanggestraften die moet leiden tot een heldere doelstelling met zingeving voor het leven en perspectief op een (voorwaardelijke) invrijheidstelling. Daarnaast vraagt de tenuitvoerlegging van die straf om beleid om de straf – zolang er geen uitzicht op terugkeer in de maatschappij bestaat – te kunnen overleven. Dit beleid is noodzakelijk voor de gestraften maar ook voor degenen die hen moeten begeleiden.

BIJLAGE 11: STANDPUNTEN VAN POLITIEKE PARTIJEN

Hieronder zijn de standpunten van politieke partijen verwoord zoals uitgesproken tijdens het overleg met de bewindsvrouwe, mw. mr. N. Albayrak op 20 januari 2010, *Kamerstukken II* 2009/10, 24587, nr. 377, vastgesteld op 1 maart 2010, naar aanleiding van de brief van 16 oktober 2009 van de minister van Justitie Hirsch Ballin en de staatssecretaris van Justitie, ‘over de gratieprocedure en tenuitvoerlegging levenslange gevangenisstraf.’ (*Kamerstukken II* 2009/10, 32123-VI, nr. 10, zie bijlage 4).

CDA (Jager)

‘Het CDA onderschrijft het voornemen van de staatssecretaris om de gratieprocedure voor levenslanggestraften in stand te houden, zoals deze nu in gebruik is. De individuele beoordeling van de persoonlijke omstandigheden van de gedetineerden passen niet in een standaardbeleid, zoals de staatssecretaris nu aangeeft.’ (*Kamerstukken II* 2009/10, 24587, nr. 377, p. 4).

VVD (Teeven)

‘Waarom zou er dan een onderzoek met betrekking tot risicotaxatie eenmaal in de vijf jaar moeten plaatsvinden, als het gaat om die levenslanggestraften? Voor mijn fractie is dat nog niet meteen duidelijk. Wat is het nut van zo’n vijfjaarlijkse risicotaxatie met betrekking tot levenslanggestraften? De VVD hoopt niet dat de staatssecretaris op deze wijze de deur naar toch weer een tussentijdse onderbreking van de procedure van levenslanggestraften opent. Zij ziet graag dat de staatssecretaris blijft bij haar standpunt dat levenslang in Nederland ook levenslang is, en dat we tussentijds geen experimenten moeten hebben.’ (*Kamerstukken II* 2009/10, 24587, nr. 377, p. 6).

‘(...) ik denk dat, wat dat betreft, de positie van een levenslanggestrafte niet anders is dan van een langgestrafte.’ (*Kamerstukken II* 2009/10, 24587, nr. 377, p. 7).

ChristenUnie (Anker)

‘Mijn fractie vindt het een ingewikkeld onderwerp. Het is een moeilijke materie. Ik ben blij dat de staatssecretaris op een meer op de doelgroep toegesneden wijze, inhoud gaat geven aan het verblijf van levenslanggestraften in een penitentiaire inrichting. Ook levenslange gevangenisstraf moet immers humaan ten uitvoer worden gelegd. Dat voor elke levenslanggestrafte een persoonlijk detentieplan wordt opgesteld, is dan ook een goede stap. Kan de staatssecretaris aangeven wat daarbij mogelijk is om te komen tot een zinvolle dagbesteding? Ook voor de fractie van de ChristenUnie geldt dat levenslang in beginsel levenslang is. Om te kunnen spreken van een humane bejegening, moet er volgens het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) niet alleen juridisch maar ook feitelijk enig perspectief op vrijheid zijn. De staatssecretaris stelt zich op het standpunt dat de mogelijkheid van gratie een veroordeelde een voldoende perspectief biedt op vrijlating. Toch roept de brief van de staatssecretaris op dit punt nog wel

■ BIJLAGE 11

een aantal vragen op. De staatssecretaris stelt dat met het in 2005 verhogen van het maximum van de tijdelijke gevangenisstraf van 20 naar 30 jaar het verschil met levenslang minder groot is geworden. Volgens haar maakt de rechter meer dan voorheen een weloverwogen keuze voor een levenslange gevangenisstraf. Wat betekent dit echter voor de groep van levenslanggestraften die vóór deze wetwijziging onherroepelijk veroordeeld zijn? Klopt het dat dit 27 van de 28 onherroepelijk veroordeelden betreft? Was een en ander dan minder weloverwogen, omdat de keuze ging tussen een straf van feitelijk 13,4 jaar – 20 jaar met strafvermindering, zoals we dat toen nog hadden – en levenslang? Graag ontvang ik daar een toelichting op.

Verder zou ik de staatssecretaris willen vragen op welke wijze in de ons omringende landen met de tenuitvoerlegging van levenslang wordt omgegaan.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 10*).

‘Zou de staatssecretaris dat voorstel van het Forum toch nog eens een keer goed willen bekijken om een goed debat in de Kamer op dat onderwerp mogelijk te maken? Ik zou heel graag willen dat de staatssecretaris het beschouwt, maar ook bespreekt met een aantal instellingen. Dat kan de Raad van Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming zijn, de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak, maar ook heel expliciet een organisatie als Slachtofferhulp Nederland. Die heeft er immers ook alle belang bij. Ik wil daar graag een reactie op van de staatssecretaris.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 11*).

Groenlinks (Azough)

‘Ik ben het volledig eens met de heer Anker dat we op een later moment misschien verder over dit onderwerp moeten doorpraten, misschien met nog wat meer informatie en een iets uitgebreidere brief van de staatssecretaris. Het Hof heeft besloten dat het beleid, zoals het in Nederland gevoerd wordt, wel degelijk aan de Europeesrechtelijke verdragen voldoet. Maar is het gratiebeleid de facto ook gratiebeleid?’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 13*).

PvdA (Bouwmeester)

‘Mijn fractie heeft hier nog geen besluit over genomen. Zij heeft het ook nog in beraad.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 16*).

‘Mijn fractie wil ook de argumenten van het comité goed afwegen. Zij zou daar graag in een breder debat, en vooral ook in alle rust, over spreken. Daarbij is het voor de PvdA in ieder geval belangrijk, dat ook het slachtoffer hier een rol in heeft.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 17*).

SGP (Van der Staaij)

‘De SGP vindt levenslange gevangenisstraf geen inhumane straf. Ik denk dat zij dat ook eerlijk moet zeggen. Sinds de afschaffing van de doodstraf in 1870 is het eigenlijk al een omstreden straf geweest in ons strafrecht. Velen hebben gezegd dat het op zichzelf al een inhumane straf is. Dat standpunt deelt mijn fractie niet. Zij vindt het een straf, die – hoe ernstig ook – gepast kan zijn voor zeer ernstige delicten. De SGP heeft ook niet de behoefte om daar verder een soort uitholling in te bewerkstelligen.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 14*).

Albayrak (staatssecretaris van Justitie, PvdA)

Over Nederland ten opzichte van andere Europese landen:

‘In Nederland nemen we wel een uitzonderingspositie in door er niet voor te kiezen om een levenslanggestrafte in aanmerking te laten komen voor voorwaardelijke invrijheidstelling. Doordat wij ook niet op vaste momenten toetsen – na bijvoorbeeld vijftien of twintig jaar – zitten we in een uitzonderingspositie.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 32*).

‘De heer Anker vraagt mij eigenlijk om nader onderzoek te doen – zowel in Europees als nationaal verband – naar de onderbouwing van het standpunt dat de regering heeft ingenomen. Dat zou enigszins inhouden dat het paard achter de wagen wordt gespannen. We hebben natuurlijk op basis van adviezen, eigen onderzoek, ervaringen en ontwikkelingen in de jurisprudentie, bekeken welk standpunt dit kabinet moest innemen. Dat standpunt heeft de Kamer inmiddels gekregen. Ik heb er derhalve ook niet zo veel behoefte aan om nu nieuw onderzoek uit te zetten naar de ervaring met tussentijdse evaluaties of met de gratieprocedure in andere landen.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 39*).

(naar aanleiding van aanvullende vragen van Anker):

‘Er is geen uitgebreid rapport, geen uitgebreide analyse en geen vergelijking van die praktijk in de andere landen. Voor de Kamer is belangrijk dat we dit standpunt nu hebben kunnen nemen op basis van de ons ter beschikking staande informatie. Dat standpunt is hier nu onderwerp van gesprek.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 39*).

Over de gronden voor gratie en de procedure:

‘De gratie is voor ons niet alleen een theoretische mogelijkheid. Het zal in de praktijk ook tot gratie leiden als er een samenspel van omstandigheden is, dat maakt dat de gratie verleend moet worden. Het is een toevaligheid. Er was in Nederland heel lang – ik meen 26 jaar – geen gratie toegepast. Dit kabinet heeft echter het standpunt, dat het geen theoretische mogelijkheid mag zijn. Elk gratieverzoek zal integer en zorgvuldig tot die belangenafweging moeten leiden.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 39*).

Eerder: ‘(...) Dat laatste (gratieverlening, wvh) is een paar maanden geleden geschied bij een man met een terminale ziekte, die enkele maanden na zijn vrijlating ook is overleden. Het betrof een medisch advies, waar gratie werd verleend. (...) Het is een voorbeeld van hoe bij individuele omstandigheden tot een gratie besloten kan worden.’ (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377, p. 31*).

D66 en Partij voor de dieren en Lid **Verdonk** waren niet bij dit overleg aanwezig. Hun standpunt blijkt uit de indiening van een motie door Kamerlid Pechtold waarin de bewindsman wordt opgeroepen onderzoek te doen naar de mogelijkheid van het invoeren van een tussentijdse toets. De motie is gesteund door Groenlinks, Verdonk en de Partij voor de Dieren (zie de motie op de volgende pagina).

■ BIJLAGE 11

MOTIE VAN HET LID PECHTOLD

Voorgesteld 5 november 2008, nr. 62 (31700-VI).

“De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende dat de levenslange gevangenisstraf sinds 2000 al minimaal 29 maal is opgelegd, terwijl deze de gehele tweede helft van de 20e eeuw slechts 12 maal werd uitgesproken;

overwegende dat deze straf in sommige gevallen een passende straf kan zijn, maar dat het een wezenlijk deel van onze beschaving is om mensen niet af te schrijven;

overwegende dat de relatie tussen de levenslange gevangenisstraf zonder tussentijdse toetsing en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens bovendien ter discussie is gesteld door het Forum humane tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf;

verzoekt de regering, een onderzoek te starten naar de mogelijkheid een tussentijdse toetsing van de levenslange gevangenisstraf in te voeren en de Kamer hierover te informeren,

en gaat over tot de orde van de dag.”

De motie werd op 11 november 2008 verworpen, *Handelingen II* 2008/09, 22, p. 1727-1729.

BIJLAGE 12: BIBLIOGRAFIE LEVENSLANGE GEVANGENISSTRAF

Nederland

H. Anker, 'Levenslange gevangenisstraf in de schijnwerpers', *Nieuwsbrief Strafrecht*, 25 maart 2004, nr. 4, p. 300-303.

M.P.M. Balemans, 'Twintig jaar of levenslang? Een te groot gat', *Rechtshulp* 2004, nr. 9, p. 17-19.

A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*, Assen: Van Gorcum 1978.

F.W. Bleichrodt, *Een leven lang. De levenslange gevangenisstraf en de longstay in het kader van de terbeschikkingstelling in onderlinge samenhang gezien*, (Oratie RUG), Deventer: Kluwer 2006.

F.W. Bleichrodt, 'De strafrechter en de invulling van de straf', *Delikt en Delinkwent* 2009, afl. 8, nr. 66, p. 897-913.

R. Blextoon, 'Levenslang (Een kijkje bij de burens)', *Nederlands Juristenblad* 2003, p. 1237-1238.

T. de Bont, 'Perspectief voor levenslang gestraften ontbreekt. Levenslang mag niet zo maar levenslang zijn', *Advocatenblad* 2010, p. 58-60.

M. Boone, 'Het minimum van levenslang', *Nederlands tijdschrift voor de mensenrechten: NJCM-bulletin* 2004, p. 372-378.

Dienst Justitiële Inrichtingen, *Stap in de goede richting*, Jaarbericht 2008.

H.K. Elzinga & W.F. van Hattum, 'Het wetsontwerp voorwaardelijke invrijheidstelling en de levenslange gevangenisstraf', *Nederlands Juristenblad* 2006, afl. 24, p. 1302-1307.

A.A. Franken, 'De vergeten verdachte', *Delikt en Delinkwent* 2008, afl. 6, nr. 41, p. 569-577.

M.S. Groenhuijsen, 'Levenslange gevangenisstraf in Nederland', *Delikt en Delinkwent* 1999, nr. 29, p. 191-195.

G.P. Hamer & T. de Bont, 'Levenslang getoetst', *Nederlands Juristenblad* 2005, afl. 43, p. 2254-2259.

W.F. van Hattum, 'Het irrationele van de levenslange straf. De levenslange gevangenisstraf in Nederland in het licht van de rechtspraak van het EHRM en andere Europese ontwikkelingen', in: *Systeem in ontwikkeling, Liber Amicorum G. Knigge* (red. A. Hartevelt, D.H. de Jong en E.F. Stamhuis), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005, p. 231-259.
<http://rechten.eldoc.ub.rug.nl/departments/Feestbundels/liberAmicorumKnigge/>

■ BIJLAGE 12

W.F. van Hattum, 'De levenslange gevangenisstraf en de toevalsfactor', *Delikt en Delinkwent* 2006, afl. 7, nr. 52, p. 755-776.

W.F. van Hattum, 'De levenslange straf', *Ontmoetingen, Voordrachtenreeks van het Lutje P.J.G.* 2007, nr. 13, p. 7-24.

<http://rechten.eldoc.ub.rug.nl/departments/Tijdschriften/Ontmoetingen/Nr13/>

W.F. van Hattum, 'Perspectief op verandering', *Sancties* 2007, p. 19-31.

W.F. van Hattum, 'In de daad een mens. De gratieprocedure levenslanggestraften: departementaal beleid en magistratelijk toezicht, vroeger en nu', *Delikt en Delinkwent* 2009, afl. 4, nr. 24, p. 325-352.

W.F. van Hattum, 'TBS en levenslang. De marge van de strafrechter en de rol van de deskundige, naar aanleiding van de strafzaak tegen Juliën C.', in: *Vrijheid en verlangen, Liber Amicorum prof. dr. Antoine Mooij* (red. F. Koenraadt en I. Weijers), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, p. 125-149.

W.F. van Hattum, 'Het probleem van de levenslange gevangenisstraf', in: *Most probably the best professor of forensic psychiatry, Liber Amicorum prof. dr. Dick Raes* (red. J. Harte, T. Verhagen en M. Zomer), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, p. 311-329.

W.F. van Hattum, 'Van een kant. De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Levenslange gevangenisstraf behoort in beginsel tijdelijk te zijn', *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 2010, nr. 1, p. 27-30.

E.M.H. Hirsch Ballin, 'Van twee kanten. De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. De duur van de levenslange gevangenisstraf', *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 2010, nr. 2, p. 78-83.

C. Hol en J. ten Voorde, 'Levenslange executie in Nederlands, aanvaardbare executie?', *Ars Aequi* 2001, nr. 50, p. 639-641.

J. de Hullu, 'Enkele suggesties voor herziening van het strafrechtelijk sanctiestelsel' in: *Herziening van het sanctiestelsel* (J.W. de Hullu, F.W. Bleichrodt & O.J.D.M.L. Jansen), Deventer: Kluwer 2002, p. 1-87.

A.M. van Kalmthout & P.J.P. Tak, *Ups en downs van de minimumstraf*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2003.

C. Kelk, 'Tussen tijdelijk en levenslang: alleen een "strafgat"?', *Delikt en Delinkwent* 2004, nr. 33, p. 457-467.

C. Kelk, 'De zwaarst veroordeelden en hun perspectieven: geen vrijheidsbeneming zonder einde', in: *Discretie in het strafrecht* (red. M. Boone e.a.), Den Haag: Boom juridische uitgevers 2004, p. 267-290.

C. Kelk, 'Levenslange gevangenisstraf: over de Nederlandse praktijk', *Nederlands tijdschrift voor mensenrechten: NJCM-Bulletin* 2010, jrg. 35, nr. 1, p. 25-34.

C. Kelk, 'De toepassing van art. 13 Sr.', *Sancties* 2011, p. 70-82.

R.A. Kok, 'Levenslange gevangenisstraf en het Joegoslavië Tribunaal', *Delikt en Delinkwent* 2003, p. 1059-1071.

I.E. Kruit, 'Levenslange gevangenisstraf', *Nederlands Juristenblad* 2006, nr. 33, p. 1900.

N.J.M. Kwakman, 'Het rationele van de straf. Levenslang: een offer aan de rede of aan de emotie?', *Delikt en Delinkwent* 2007, nr. 71, p. 865-876.

F. van Laanen, 'Levenslange gevangenisstraf in het sanctiestelsel van de eenentwintigste eeuw', in: *Glijdende schalen, Liber Amicorum J. de Hullu* (red. M.S. Groenhuijsen & J.B.H.M. Simmelink), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2003, p. 411-431.

F. van Laanen, 'Levenslange gevangenisstraf en artikel 3 EVRM', *Nederlands tijdschrift voor mensenrechten: NJCM-Bulletin* 2006, jrg. 31, nr. 7, p. 970-983.

F. van Laanen, 'Levenslang: laten we ons bezinnen', *Brabants Dagblad*, 5 november 2009.

J. Leijten, 'Tussen twintig jaar en levenslang', *Nederlands Juristenblad* 2000, afl. 25, p. 1241.

G. Mols, 'Tussentijdse evaluatie levenslange gevangenisstraf', *Nieuwsbrief strafrecht* 2008, afl. 9, p. 1044-1045.

W.H. Nagel, *Het strafrecht en de onmens*, 's-Gravenhage: Bert Bakker-Daamen NV 1956.

C. Noorduyn, 'Levenslang, gratie en art. 5 lid 4 EVRM', *Strafblad* 2007, p. 217-225.

H. Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989*, diss. Amsterdam: Balans 2005.

D. Raes, 'Er is geen tijd of is er niets dan tijd? Een korte beschouwing over de tijdsbeleving van levenslanggestraften', in: *Vrijheid en verlangen, Liber Amicorum prof. dr. Antoine Mooij* (red. F. Koenraadt en I. Weijers), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, p. 297-302.

L. van de Sande, 'De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf, een paradoxale taak', *Sancties* 2007, afl. 1, p. 6-31, ook gepubliceerd in *Ontmoetingen, Voordrachtenreeks van het Lutje P.J.G.* 2007, nr 13, p. 39-52.

<http://rechten.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Tijdschriften/Ontmoetingen/Nr13/vdSande/VandeSande-detenuitvoerleggingvandelevenslange...pdf>

O.E. Schravendijk, 'Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf', *Maandschrift voor het gevangeniswezen* 1957, jrg. 8, p. 194-200.

J.C. Schultsz, 'De Drie van Breda', *Nederlands Juristenblad* 1977, afl 8, p. 253-254 met naschrift Langemeijer.

P.M. Schuyt, 'Levenslang en TBS: een LAT-relatie', *Sancties* 2006, afl. 3, p. 143-149.

■ BIJLAGE 12

P.C. Vegter, 'Deugt de levenslange gevangenisstraf?', *Strafblad* 2006, p. 292-300.

P.C. Vegter, 'Levenslang in perspectief: ook vergelding verplicht!', *Sancties* 2008, p. 313-316.

W.J. Veraart, *De passie voor een alledaagse rechtsorde. Over vergeten, herinneren en vergeven als reacties op historisch onrecht (oratie)*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2010.

A. Verburg, *De verzoening. Het verhaal van Hank Heijn*, Amsterdam: De Arbeiderspers 2006.

J.M. ten Voorde, 'Het ontstaan en de ontwikkeling van de levenslange gevangenisstraf in Nederland', *Sancties* 2003, p. 270-283.

J.M. ten Voorde, 'Weer die levenslange gevangenisstraf', *Nederlands Juristenblad* 2002, p. 1294-1295.

K. van Weringh, *De zaak Sara Beugeltas*, Amsterdam: De Arbeiderspers 1995.

S. van Wingerden & P. Nieuwbeerta, 'Ontwikkelingen in de lengte van gevangenisstraffen voor moord en doodslag: een trend naar langere straffen', *Trema* 2006, nr. 8, p. 329-337.

D. van Zyl Smit, 'Lange vrijheidsbeneming in binnen- en buitenland', *Sancties* 2008, nr. 6, p. 317-327.

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming

Levenslang. Perspectief op verandering, advies 1 december 2006 en de aanvulling op dit advies van 29 april 2008.

<http://80.95.160.43/advi/indexDB1.html>

Overige landen

C. Appleton, *Life after Life Imprisonment*, Clarendon Studies in Criminology 280 pages (Presents in-depth analysis of the post-prison experiences of 138 life-sentenced offenders who were released into the community during the mid-1990s and new risk technologies)

M. Bohlander, 'The remains of the day - whole life sentences after Bieber', *The Journal of Criminal Law* 2009, 73 JCL, p. 30-47.

R.S.T. Gaarhuis, 'De levenslange gevangenisstraf in Engeland en Wales: een reconstructie', in *Ontmoetingen, Voordrachtenreeks van het Lutje P.J.G.* 2007, nr 13, p. 53-70.
<http://rechten.eldoc.ub.rug.nl/departments/Tijdschriften/Ontmoetingen/Nr13/>

Y. Laurens & P. Pedron, *Resumé - Tres Longues Peines De Prison*, Paris: L'Harmattan 2007.

Graham/Florida, Supreme Court US, 17 mei 2010, over 'life sentence without parole' voor minderjarigen. Internet: <http://www.supremecourt.gov/opinions/09pdf/08-7412.pdf>.

M.E. Leigey, *Life while serving life: examining the correctional experiences of older inmates serving a life without parole sentence*, Proefschrift uit 2007, University of Delaware, Newark.

Raad van Europa, Comité van ministers:

Resolution (73) 5: *Standard minimum rules for the treatment of prisoners*, 19 January 1973 (aangevuld door Recommendation 2006 (2) *on the European prison rules* 11 January 2006).

Resolution (76) 2: *On the treatment of longterm prisoners*, 17 February 1976.

Recommendation (87) 3 *on the European prison rules*, 12 February 1987.

<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=703309&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

aangevuld door Recommendation 2006 (2) *on the European prison rules* 11 January 2006.

<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=955747&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

Recommendation 2003 (22) *on conditional release (parole)*, 24 September 2003.

<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=70103&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

Recommendation 2003 (23) *on the management by prison administration of life sentence and other long-term prisoners*, 9 October 2003.

<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=75267&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

Europese Unie

Kaderbesluit van de Raad van de Europese Unie van 13 juni 2002 inzake het Europees arrestatiebevel (European arrest warrant), Publicatieblad 2002 L. 190/1.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32002F0584:NL:HTML>

Groenboek over de onderlinge aanpassing, wederzijdse erkenning en tenuitvoerlegging van strafrechtelijke sancties in de Europese Unie, COM(2004)334 definitief, Brussels, 30.04.2004.

Kaderbesluit van de Raad van de Europese Unie van 27 november 2008 inzake de toepassing van het beginsel van wederzijdse erkenning op strafvonnissen waarbij vrijheidsstraffen of tot vrijheidsbeneming strekkende maatregelen zijn opgelegd, met het oog op de tenuitvoerlegging ervan in de Europese Unie, 2008/909/JBZ, Publicatieblad 2008, L. 327/27.

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:327:0027:0046:NL:PDF>

BIJLAGE 13: RESOLUTION (76) 2: ON THE TREATMENT OF LONGTERM PRISONERS, 17 FEBRUARY 1976

**COUNCIL OF EUROPE
COMMITTEE OF MINISTERS**

RESOLUTION (76) 2

ON THE TREATMENT OF LONG-TERM PRISONERS¹

*(Adopted by the Committee of Ministers on 17 February 1976
at the 254th meeting of the Ministers' Deputies)*

The Committee of Ministers,

Considering that offenders who have committed serious crimes or are recidivists who have repeatedly committed serious crimes are at present condemned to long-term sentences ;

Considering that the enforcement of long-term sentences may have adverse effects on the prisoner and his dependants ;

Considering that the enforcement of long-term sentences and the provision of appropriate rehabilitation is a difficult task for institutions and their staff ;

Considering that on account of numerous other tasks, society is not always ready to devote the necessary attention and financial resources to the enforcement of long-term sentences ;

Taking into account Resolution (73) 5 on the Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners,

I. Recommends that the governments of the member states :

1. pursue a criminal policy under which long-term sentences are imposed only if they are necessary for the protection of society ;

2. take the necessary legislative and administrative measures in order to promote appropriate treatment during the enforcement of such sentences ;

3. apply stringent measures of security only in those places where genuinely dangerous prisoners are detained ;

4. provide in prison opportunities for appropriate work and an adequate system of remuneration ;

¹ When it was adopted, the Representative of Greece, referring to Article 10.2.c of the Rules of Procedure for the meetings of the Ministers' Deputies, reserved his government's right to comply with the text of the resolution or not.

■ BIJLAGE 13

5. encourage all education and vocational training by providing an adequate system of remuneration for these activities also ;

6. encourage a sense of responsibility in the prisoner by the progressive introduction of systems of participation in all appropriate areas ;

7. reinforce the contacts of the prisoners with the outside world, particularly by encouraging work outside the institution ;

8. grant periods of leave from prison not as a relief from detention but as an integral part of the programme of treatment ;

9. ensure that the cases of all prisoners will be examined as early as possible to determine whether or not a conditional release can be granted ;

10. grant the prisoner conditional release, subject to the statutory requirements relating to time served, as soon as a favourable prognosis can be formulated ; considerations of general prevention alone should not justify refusal of conditional release ;

11. adapt to life sentences the same principles as apply to long-term sentences ;

12. ensure that a review, as referred to in 9, of the life sentence should take place, if not done before, after eight to fourteen years of detention and be repeated at regular intervals ;

13. improve the training of prison staff of all ranks with reference to the special problems of long-term prisoners and provide staff adequate to ensure deeper understanding, personal contacts and continuity in the treatment of prisoners ;

14. promote studies by multidisciplinary teams, comprising inter alia psychiatrists and psychologists, on the effects of long-term sentences on the prisoner's personality, having particular regard to the effects of diverse prison conditions ;

15. take all steps to ensure a better understanding by the general public of the special problems of long-term prisoners, thereby creating a social climate favourable to their rehabilitation ;

II. Invites the governments of member states to inform the Secretary General of the Council of Europe every five years of the steps they have taken to implement this resolution.

De resolutie uit 1976 is nog in 2003 aangevuld met:

- *'In order to reduce the harmful effects of imprisonment and to promote the resettlement of prisoners under conditions that seek to guarantee safety of the outside community, the law should make conditional release available to all sentenced prisoners, including life-sentence prisoners'* (artikel 4.a. Rec 2003/22).

<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=70103&Site=CM&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>

BIJLAGE 14: DEELNEMERS FORUM LEVENSLANG

1. Althoff, H., namens Reclassering Nederland / Dutch Probation Service Bureau Buitenland/ International Office (B&BB)
2. Anker, Mr. W., advocaat, kantoor Anker en Anker, Leeuwarden
3. Bakker, Mw. mr. C.D., afgestudeerd in straf- en privaatrecht Rijksuniversiteit Groningen, sinds september 2009 student master journalistiek in Groningen
4. Bleeker, Dr. J.A.C., psychiater. Forensische Observatie Afdeling, Crisisinterventie afdeling Dienst Justitiële Inrichtingen, Penitentiaire Inrichtingen Amsterdam
5. Bleichrodt, Prof. mr. F.W., hoogleraar straf- en strafprocesrecht, Erasmus Universiteit Rotterdam
6. Bohlander, Prof. M.O., hoogleraar Engels, vergelijkend en internationaal strafrecht, Durham University, Engeland; 2010-2014: Visiting Chair in Criminal Law, Rijksuniversiteit Groningen
7. Boksem, Prof. mr. dr. J., advocaat, kantoor Anker en Anker, Leeuwarden
8. Bont, Mr. T. de, advocaat, kantoor Cleerdin & Hamer, Alkmaar
9. Boone, Mw. mr. M., universitair hoofddocent strafrecht en criminologie, Willem Pompe Instituut, Universiteit Utrecht, bijzonder hoogleraar penologie en sanctierecht, Rijksuniversiteit Groningen
10. Borg, S.A.M., Mw. mr. senior juridisch medewerker, griffier bij het Gerechtshof Amsterdam (strafsector)
11. Bosch, Mr. M., docent straf- en strafprocesrecht en penitentiaal recht, Universiteit van Amsterdam
12. Brinke, Mw. J.H. ten, secretaris Forum Levenslang
13. Buruma, Prof. mr. Y., hoogleraar strafrecht, Radboud Universiteit Nijmegen
14. Cornelissen, D.J.G.J., student-onderzoeker gratie en gratiedossiers, Rijksuniversiteit Groningen
15. Delft, Mw. mr. M. van, advocaat, kantoor Cleerdin & Hamer, Amsterdam
16. Donner, Ds. Chr., predikant
17. Doornbos, Mr. M.G., advocaat, kantoor Doornbos, Suringa, Wiersema, Assen

■ BIJLAGE 14

18. Dunsbergen, Mr. H.M., advocaat, kantoor Olie & De Jonge Advocaten, Goes
19. Eikelboom, Mr. A.W., advocaat, kantoor Böhler Franken Koppe Wijngaarden, Amsterdam
20. Elzinga, Mw. mr. H.K., universitair hoofddocent, Rijksuniversiteit Groningen
21. Emmerik, J.L. van, gepensioneerd hoofd afdeling Diagnostiek & Research Oostvaarderskliniek Almere
22. Fiselier, Prof. dr. J.P.S., emeritus hoogleraar penologie, Rijksuniversiteit Groningen, voormalig hoofddocent criminologie/penologie, Radboud Universiteit Nijmegen
23. Frielink, Prof. mr. P.M., bijzonder hoogleraar Openbaar Ministerie, Universiteit Maastricht en advocaat-generaal bij het ressortsparket Arnhem
24. Gaarhuis, Mr. R.S.T., universitair docent, Universiteit van Tilburg
25. Goeting, H., gepensioneerd humanistisch geestelijk raadsman Dienst Justitiële Inrichtingen
26. Hattum, Mw. mr. W.F.van, universitair docent, Rijksuniversiteit Groningen
27. Heijn, Drs. R.J., documentairemaker en pleitbezorger van een kosmologische manier van denken
28. Heijn-Engel, Mw. Hank (lid Comité van Aanbeveling)
29. Hol, Prof. mr. A., hoogleraar Encyclopedie van het recht en rechtsfilosofie, Universiteit Utrecht
30. Horstman, Mw. A, humanistisch raadvrouw PI Leeuwarden
31. Jebbink, Mr. W.H., advocaat, kantoor Jebbink Soeteman advocaten, Amsterdam
32. Jong, Prof. mr. D.H. de, hoogleraar straf- en strafprocesrecht, Rijksuniversiteit Groningen en hoogleraar strafrecht, Universiteit van Aruba
33. Jonge, Prof. dr. G. de, bijzonder hoogleraar detentierecht, Universiteit Maastricht
34. Jörg, Mr. N., advocaat-generaal bij de Hoge Raad
35. Kaarls, Mr. R.A., advocaat, kantoor Kaarls Brech Diels Advocaten, Den Haag
36. Kalmthout, Prof. A. van, emeritus hoogleraar detentierecht en vreemdelingenrecht Universiteit van Tilburg, lid en Nederlands afgevaardigde in de Commission for the Prevention of Torture and Inhuman and Degrading Treatment or Punishment (CPT)
37. Kaptein, Mw. mr. A.J.M., raadsheer Gerechtshof Den Haag
38. Kaptein, Dr. H.J.R., rechtsfilosoof, Universiteit Leiden

39. Kelk, Prof. mr. C., emeritus hoogleraar straf- en strafprocesrecht, Universiteit Utrecht (lid Comité van Aanbeveling)
40. Kempen, Prof. mr. P.H.P.H.M.C. van, hoogleraar rechten van de mens en universitair hoofddocent straf- en strafprocesrecht, Radboud Universiteit Nijmegen
41. Keulen, Prof. mr. B.F., hoogleraar straf- en strafprocesrecht, Rijksuniversiteit Groningen
42. Knigge, Prof. mr. G., hoogleraar strafrecht Rijksuniversiteit Groningen, advocaat-generaal bij de Hoge Raad (lid Comité van Aanbeveling)
43. Koenraadt, Prof. dr. F.A.M.M., bijzonder hoogleraar Forensische Psychologie aan de Universiteit Utrecht, lid van de sectie tbs van de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming
44. Kuijck, Mr. Y. A. J. M. van, vice-president Gerechtshof Arnhem
45. Laanen, Mr. F. van, senior beleidsambtenaar veiligheid (gemeente Eindhoven) en rechter-plaatsvervanger Rechtbank Dordrecht (strafsector)
46. Liefink, Mr. J.J., advocaat, kantoor Plasman CS Advocaten, Amsterdam
47. Linde, Mr. M.C. van, advocaat, kantoor Blokzijl Advocaten, Groningen
48. Loman, Mr. drs. G.J.J., pastor Pompekliniek Nijmegen, secretaris van de International Commission of Catholic Prison Pastoral Care (ICPPC)
49. Mackor, Prof. mr. dr. A.R., gewoon hoogleraar Professie-ethiek en bijzonder hoogleraar Professionele ethiek, vanuit humanistisch perspectief, Rijksuniversiteit Groningen
50. Marle, Prof. Dr. H.J.C. van, hoogleraar forensische psychiatrie, Erasmus MC, Universitair Medisch Centrum Rotterdam
51. Mastboom, Mr. M.J.L., vice-president Gerechtshof Amsterdam
52. Meijer, Mw. mr. S., universitair docent straf(proces)recht, Vrije Universiteit Amsterdam
53. Mertens, Prof. dr. T.J.M., hoogleraar rechtsfilosofie, Radboud Universiteit Nijmegen en hoogleraar Mensenrechten en mensenplichten bij de Faculteit der Wijsbegeerte, Universiteit van Leiden
54. Mevis, Prof. P.A.M., hoogleraar strafrecht, Erasmus Universiteit Rotterdam
55. Mintjes, Mr. G., vicepresident Gerechtshof Arnhem
56. Moerings, Prof. dr. mr. L.M., hoogleraar penologie, Universiteit van Leiden, raadslid van de sectie gevangeniswezen Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming

■ BIJLAGE 14

57. Mooij, Prof. dr. A.W.M., emeritus hoogleraar psychiatrische aspecten van de rechtspraak met name de forensische psychiatrie, Universiteit Utrecht (lid Comité van Aanbeveling)
58. Mulbregt, Mr. J.M.L. van, hoofd juridische zaken Nederlands Instituut voor Forensische psychiatrie en psychologie (NIFP), locatie Pieter Baan Centrum, universitair hoofddocent strafrecht, Universiteit Utrecht
59. Noorduyn, Mw. mr. C., advocaat kantoor Sjöcrona en Van Stigt, Den Haag
60. Omme, Mr. D.J.P. van, advocaat, kantoor Van Bavel Advocaten, Amsterdam
61. Oosten, Mr. G.J. van, advocaat, kantoor Van Oosten advocaten, Amsterdam
62. Pemberton, Dr. A., onderzoeker bij InterVICT, International Victimology Institute, Universiteit van Tilburg
63. Pentinga, Mr. C.H., advocaat, kantoor Plasman CS Advocaten, Amsterdam
64. Petiet, Mr. C.J., universitair docent strafrecht, Vrije Universiteit Amsterdam
65. Plas, Mr. L., plaatsvervangend hoofdadvocaat-generaal Ressortsparket Den Haag
66. Poelmann, Drs. J.A., Raad van Bestuur Pompestichting, Nijmegen
67. Pol, Mr. U. van de, Gemeentelijk Ombudsman, Amsterdam
68. Puttelaar, Mw. mr. Ch.L. van den, advocaat, kantoor Wybenga advocaten, Rotterdam
69. Raes, Prof. dr. B.C.M., emeritus buitengewoon hoogleraar forensische psychiatrie, Vrije Universiteit Amsterdam en Rijksuniversiteit Groningen (lid Comité van Aanbeveling)
70. Rijnders, R.J.P., forensisch psychiater, Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie, locatie Pieter Baan Centrum
71. Roos, Prof. mr. Th.A. de, hoogleraar strafrecht, Universiteit van Tilburg en raadsheer Gerechtshof Den Bosch
72. Ruijter de Wildt, Mr. J.F. de, advocaat, Groningen
73. Sande, Drs. L. van de, gz-psycholoog, hoofd Risicomanagement en Behandeling in Forensisch Psychiatrisch Centrum de Kijvelanden
74. Schaik, Mw. mr. B.M. van, student filosofie, Vrije Universiteit Amsterdam, tevens werkzaam als adjunct-secretaris van de Vereniging van Noord-Hollandse Gemeenten (VNHG)
75. Schnier, Mw. mr. B.S., advocaat, kantoor De Roos en Pen, Amsterdam
76. Serrarens, Mw. mr. J., advocaat bij Advocatenpraktijk, Universiteit van Maastricht

77. Sneep, Mr. J.C., advocaat, Gimbrere International Advocaten, Breda
78. Soeteman, Mr. J.W., advocaat, kantoor Jebbink Soeteman advocaten, Amsterdam
79. Steenhoven, Mw. F.C.T. van den, student Nederlands recht-Strafrecht, Universiteit Utrecht en werkzaam bij Zumpolle Advocaten, Utrecht
80. Tak, Prof. mr. P.J.P., hoogleraar Inleiding tot de rechtswetenschap, Radboud Universiteit Nijmegen, Secretary-General van de International Penal and Penitentiary Foundation (IPPF)
81. Tuinen, K. van, jurist/psychoanalyticus, gepensioneerd directeur forensische psychiatrie GGZ Drenthe
82. Tulkens, Prof. J.J.J., emeritus hoogleraar penologie, Rijksuniversiteit Groningen
83. Vegter, Prof. mr. P.C., advocaat-generaal bij de Hoge Raad en bijzonder hoogleraar penitentiair recht, Radboud Universiteit Nijmegen (lid Comité van Aanbeveling)
84. Veraart, Prof. mr. W.J., hoogleraar Encyclopedie der Rechtswetenschap en Rechtsfilosofie, Vrije Universiteit Amsterdam
85. Waarden, Mr. A. van, raadsheer Gerechtshof Arnhem
86. Wallage, Prof. drs. J., bijzonder hoogleraar Integratie en Openbaar bestuur, Rijksuniversiteit Groningen (lid Comité van Aanbeveling)
87. Waldeck, Dr. K.J.J., justitieel geneeskundige, voorzitter van de Commissie van Toezicht van de Penitentiaire Inrichting Norgerhaven en PI Bankenbosch, Veenhuizen
88. Wesselman, J., student Strafrecht, Rijksuniversiteit Groningen
89. Westerman, Prof. dr. P.C., hoogleraar Rechtsfilosofie Rijksuniversiteit Groningen en staflid Academie voor Wetgeving te Den Haag
90. Winkel, Prof. mr. L.C., hoogleraar rechtsgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam
91. Wybenga, Mr. R.J., advocaat, kantoor Wybenga advocaten, Rotterdam
92. Zumpolle, Mr. M.Th.M., kantoor Zumpolle advocaten, Utrecht

BIJLAGE 15: KORTE TOELICHTING OP HET FORUM LEVENSLANG TEN BEHOEVE VAN DE PERS (2008, AANGEVULD IN 2009)

Op 20 juni 2008 is het ‘Forum humane tenuitvoerlegging levenslange gevangenisstraf’ (verder: het Forum) opgericht. Het Forum zet zich in voor een meer humane tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Het gaat daarbij zowel om het voorkomen van detentieschade als het bieden van een perspectief.

Levenslang kan passend zijn

Het Forum is zich ervan bewust dat het gaat om een straf die is opgelegd wegens zeer ernstige delicten die een diepe indruk op de samenleving hebben achtergelaten en die zeer veel leed aan de slachtoffers en nabestaanden hebben toegebracht. Ook wordt niet ontkend dat de oplegging van een levenslange gevangenisstraf voor dergelijke delicten uit een oogpunt van vergelding en maatschappijbeveiliging een passende reactie kan zijn.

Recht op een humane bejegening

Het Forum is echter van mening dat een ieder, dus ook degene die zich aan een ernstig delict schuldig maakte, recht heeft op een humane bejegening. Dit impliceert in de eerste plaats een wijze van tenuitvoerlegging die de gezondheidsschade die het gevolg is van een langdurige vrijheidsbeneming zoveel mogelijk tracht te beperken. In de tweede plaats betekent het dat de veroordeelde niet ieder perspectief op terugkeer in de samenleving mag worden onthouden.

Perspectief op vrijheid

Dat laatste wil niet zeggen dat elke levenslanggestrafte op den duur weer in vrijheid moet worden gesteld. Zo zullen veroordeelden die een blijvend gevaar voor de samenleving vormen daarin niet kunnen terugkeren. In gevallen echter waarin het recidiverisico niet langer reëel is (bijvoorbeeld doordat de veroordeelde tot inkeer is gekomen of meegewerkt heeft aan een behandeling), kan dat anders zijn. Daarom moet de veroordeelde er aanspraak op kunnen maken dat na verloop van tijd – als sinds de aanvang van de tenuitvoerlegging een substantiële periode is verstreken – wordt onderzocht of de noodzaak tot het voortduren van de detentie nog aanwezig is.

Aanleiding

De aanleiding voor de oprichting van het Forum is bezorgdheid over de huidige tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. Daarbij spelen de volgende overwegingen een rol:

- Het aantal levenslanggestraften in de Nederlandse penitentiaire inrichtingen is het afgelopen decennium fors toegenomen.

■ BIJLAGE 15

- Er is geen specifiek beleid dat toeziet op de detentie van levenslanggestraften.
- Er bestaat voor een levenslanggestrafte geen regeling die voorziet in perspectief op invrijheidstelling, behalve de gratieregeling.
- Momenteel bestaat – anders dan vroeger – geen helderheid omtrent de invulling van gratie voor een levenslanggestrafte.
- De huidige gratieprocedure biedt bovendien onvoldoende garanties om met betrekking tot deze materie een onafhankelijk en afgewogen oordeel te waarborgen.

Samengevat betekent dit dat het degenen die tot een levenslange gevangenisstraf zijn veroordeeld aan enig concreet perspectief op vrijheid ontbreekt. Uitzicht om weer deel te kunnen nemen aan het maatschappelijk leven wordt niet gegeven, ongeacht het aantal jaren detentie, gedrag tijdens detentie of eventuele veranderingen in de persoon van de veroordeelde. Ook is er (nog) geen apart beleid voor de wijze van tenuitvoerlegging van detentie die een leven lang duurt.

Een met waarborgen omklede procedure

Het Forum streeft naar de totstandkoming van een met waarborgen omklede procedure waarin periodiek de noodzaak van verdere vrijheidsbeneming wordt getoetst. Een dergelijke procedure is ook door de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) bepleit (Levenslang, Perspectief op verandering, advies van 1 december 2006, welk advies door de Raad nog eens is aangevuld en herhaald in zijn advies van 29 april 2008).

Internationale ontwikkelingen

De door de Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) en door het Forum bepleite waarborgen passen bij de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in Straatsburg (o.a. *Kafkaris tegen Cyprus*, 12 maart 2008). Volgens de rechtspraak van het EHRM betekent een humane bejegening dat de duur van de levenslange straf zowel de jure (volgens de wet) als de facto (in de praktijk) verminderd moet kunnen worden. Een papieren procedure is niet voldoende om aan de eis van humaniteit, zoals neergelegd in artikel 3 van het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), te voldoen. Aan de veroordeelde mag daadwerkelijk uitzicht op vrijlating niet worden onthouden.

Enkele landen binnen de Europese Unie hebben aan de strafrechtelijke samenwerking de voorwaarde verbonden dat een levenslange straf moet kunnen worden herzien in een procedure die meer belooft dan alleen gratie. Zo stelt Duitsland deze voorwaarde in geval van overlevering van een verdachte of veroordeelde die een levenslange straf boven het hoofd hangt.

Nationale rechtspraak

De Hoge Raad heeft op 16 juni 2009 een arrest gewezen waarin onze hoogste rechter zich aansloot bij de rechtspraak van het EHRM. Volgens dat arrest heeft de levenslange straf geen absoluut karakter en moet er niet alleen juridisch maar ook feitelijk enig perspectief op vrijheid zijn.

Gratie aan terminaal zieke levenslanggestraften

Op 30 juni 2009 is gratie is verleend aan de levenslanggestrafte A.C. Naar aanleiding daarvan werd de vraag gesteld of gratieverleningen in de toekomst beperkt zouden moeten blijven tot dit soort situaties. Dat is naar de mening van het Forum niet het geval. Het Forum ziet de gratieverlening wegens terminale ziekte als een humane geste, doch niet als een tegemoetkoming aan de doelstellingen van het Forum en ook niet als een uitputtende invulling van het beleid dat door het EHRM en door de Hoge Raad wordt vereist. Volgens dat beleid vloeit een eventuele vrijlating voort uit het recht op resocialisatie. Terugkeer in de samenleving om in de nabijheid van familie en vrienden te kunnen sterven is iets anders.

Activiteiten van het Forum

Het Forum wil zijn doelstelling bereiken door het in woord en geschrift onder de aandacht brengen van het onderwerp, informatieverstrekking over de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf en informatievoorziening over lopende procedures en over andere ontwikkelingen op het gebied van de levenslange gevangenisstraf, zowel in binnen- als in buitenland, bijvoorbeeld door het verspreiden van een nieuwsbrief, door het inrichten van een databank etcetera. Het Forum zoekt tevens contact met organisaties van slachtoffers en wil de reeds bestaande contacten in de toekomst uitbreiden.

Draagvlak in praktijk en wetenschap

Het Forum is opgericht door een veertigtal mensen afkomstig uit de praktijk van de strafrechtspiegeling (zowel oplegging als tenuitvoerlegging) en uit de wetenschappen van strafrecht en psychiatrie en bestaat nu uit een negentigtal deelnemers. De rechtsvorm van het Forum is een stichting. Voorzitter van het Forum is mevrouw mr. W.F. van Hattum die als universitair docent verbonden is aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Het Forum bestaat uit een comité van aanbeveling, een kerngroep en werkgroepen. Daarnaast is het mogelijk sympathisant en donateur te worden.

Comité van aanbeveling

- Mw. Hank Heijn-Engel;
- Prof. mr. C. Kelk, emeritus hoogleraar straf- en strafprocesrecht, Universiteit Utrecht;
- Prof. mr. G. Knigge, advocaat-generaal bij de Hoge Raad, hoogleraar strafrecht, Rijksuniversiteit Groningen;
- Prof. dr. A.W.M. Mooij, emeritus hoogleraar psychiatrische aspecten van de rechtspraktijk met name de forensische psychiatrie, Universiteit Utrecht;
- Prof. dr. B.C.M. Raes, emeritus bijzonder hoogleraar forensische psychiatrie, Vrije Universiteit Amsterdam en Rijksuniversiteit Groningen;
- Prof. mr. P.C. Vegter, advocaat-generaal bij de Hoge Raad en bijzonder hoogleraar penitentiair recht, Radboud Universiteit Nijmegen;
- Prof. drs. J. Wallage, bijzonder hoogleraar Integratie en Openbaar bestuur, Rijksuniversiteit Groningen.

■ BIJLAGE 15

Kerngroep

- Mw. mr. W.F. van Hattum, universitair docent Rijksuniversiteit Groningen (voorzitter);
- Mw. J.H. ten Brinke (secretaris);
- Mr. Y.A.J.M. van Kuijck, vice-president gerechtshof Arnhem (penningmeester);
- Mr. T. de Bont, strafrechtadvocaat;
- Ds. Chr. Donner, predikant;
- Mr. L. Plas, advocaat-generaal parket Gerechtshof 's-Gravenhage;
- Dr. K.J.J. Waldeck, justitieel geneeskundige.

Het rekeningnummer van de Stichting is 29.02.04.283, Friesland Bank, t.n.v. Stichting Forum Levenslang, Oosterbeek.

**BIJLAGE 16: BEKNOPTE SAMENVATTING ARGUMENTEN VAN HET FORUM
LEVENSLANG VOOR EEN VORM VAN TUSSENTIJDSE
TOETSING MET UITZICHT OP INVRIJHEIDSTELLING**

- Het ontbreken van een reëel perspectief op invrijheidstelling en daarmee op terugkeer in de maatschappij, alsmede de mogelijkheid in gevangenschap te overlijden, werken voor de levenslanggestrafte demoraliserend en ziekmakend.

Literatuur:

- L. van de Sande, ‘De tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf: een paradoxale taak. Een beschouwing vanuit de praktijk van het Nederlandse gevangeniswezen’, *Sancties* 2007, afl. 1, p. 6-31.
 - Dick Raes, ‘Er is geen tijd, of is er niets dan tijd? Een korte beschouwing over de tijdsbeleving van levenslanggestrafte’, in: *Vrijheid en verlangen, Liber Amicorum prof. dr. Antoine Mooij* (red. F. Koenraadt en I. Weijers), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009, p. 297-302.
 - W.F. van Hattum, ‘In de daad een mens. De gratieprocedure levenslanggestrafte: departementaal beleid en magistratelijk toezicht, vroeger en nu’, *Delikt en Delinkwent* 2009, afl. 4, nr. 24, p. 325-352.
 - K.J.J. Waldeck, ‘Een levenslange straf overleef je niet’, zie bijlage 9.
- Tenuitvoerlegging zonder genoemd perspectief legt zware psychische en ethische druk op allen die bij de tenuitvoerlegging rechtstreeks betrokken zijn.
 - Tenuitvoerlegging zonder genoemd perspectief heeft bovendien een demoraliserend en ontwrichtend effect op familieleden van levenslanggestrafte, hun vrienden en kennissen.
 - Een tenuitvoerlegging ‘tot het levenseinde’ heeft als effect dat de duur van de straf ongelijk is als gevolg van de leeftijd waarop iemand gestraft wordt.
 - In Nederland staat ter verkorting van de levenslange gevangenisstraf in principe alleen gratie open. Gratie is uiteindelijk een besluit van de minister van Justitie die daarvoor politiek verantwoordelijk is en ook met de politieke en publieke opinie te maken heeft. De beslissing tot eventuele invrijheidstelling behoort echter bij voorkeur buiten de mogelijkheid van politieke beïnvloeding te liggen, waarbij te denken valt aan een rechterlijke toetsing.
 - In verreweg de meeste Europese landen bestaat geen levenslange gevangenisstraf zoals in Nederland, maar wordt de ‘levenslange’ gevangenisstraf beperkt tot een aantal (maximum 30) jaren. Nederland neemt dus een uitzonderingspositie in. Het Statuut van het International Criminal Court (ICC) dat in het leven is geroepen ter berechting van onder meer genocide, misdrijven tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven, kent een verplichte herbeoordeling na 25 jaar.
 - Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) is van oordeel dat oplegging van een levenslange gevangenisstraf – ook als die tot aan de dood moet worden uitgezeten – niet in strijd is met het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), maar dat, indien juridisch of feitelijk geen perspectief op invrijheidstelling wordt geboden, sprake kan zijn van een inhumane behandeling in de zin van artikel 3 EVRM.

■ BIJLAGE 16

- Uit recente opmerkingen van de verantwoordelijke bewindslieden, alsmede uit recente gratiebeslissingen blijkt niet van een gratiepolitiek die recht doet aan het ‘feitelijk’ perspectief bieden, zoals bedoeld door het EHRM.

Zie de brief van de minister van Justitie en de staatssecretaris van Justitie d.d. 16 oktober 2009 over de gratieprocedure en tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf (*Kamerstukken II 2009/10, 32123-VI, nr. 10*) en de verdediging van die brief in het Algemeen Overleg van 20 januari 2010 (*Kamerstukken II 2009/10, 24587, nr. 377*).

- Verplichte Europese samenwerking op het gebied van overname en executie door Nederland van buitenlandse strafvonnissen zal leiden tot omzetting van een in het buitenland aan veroordeelden opgelegde levenslange gevangenisstraf in een gevangenisstraf van tijdelijke duur, waardoor in Nederland twee categorieën levenslanggestraften zullen voorkomen.
- Na verloop van tijd kan ieder redelijk doel ontvallen zijn aan de verdere tenuitvoerlegging van een levenslange gevangenisstraf, die daardoor inhumain wordt. Zo is het – zeker gezien de over het algemeen zeer lange duur van de straf – goed denkbaar dat een persoon psychisch en/of fysiek dusdanig is veranderd dat het recidiverisico sterk is afgenomen.
- Absolute – dat wil zeggen bij voorbaat niet te verkorten – tenuitvoerlegging kan daardoor in strijd komen met artikel 3 EVRM maar staat tevens op gespannen voet met het resocialisatiebeginsel in artikel 2 Penitentiaire Beginselenwet (PWB) en met de historische context en de bedoeling van de tweede gratiegrond in artikel 2 Gratiwet, inhoudende dat gratie kan worden verleend: ‘(...) indien aannemelijk is geworden dat met de tenuitvoerlegging van de rechterlijke beslissing of de voortzetting daarvan geen met de strafrechtstoepassing na te streven doel in redelijkheid wordt gediend’.

Bij dit alles geldt onverkort dat toetsing van de voortdurende van de levenslange gevangenisstraf tevens dient plaats te vinden op grond van de behoefte aan vergelding en op grond van het mogelijk blijvende gevaar van de veroordeelde voor de samenleving.

Voor het bestellen van meer exemplaren kunt u (een veelvoud van) € 15,- overmaken op rekeningnummer 29.02.04.283 Friesland Bank, Oosterbeek, t.n.v. 'Forum Levenslang', o.v.v. 'Factsheet'; de prijs voor studenten bedraagt € 7,50.

